

Ethnicity: Convergence or Divergence Case Study: Iran and the Republic of Azerbaijan)

Hamed Inanlu¹, Yadollah Karimipour² , Afshin Mottaghi Dastanaei³

1. PhD. Candidate of Political Geography, Department of Political Geography, Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University Tehran, Tehran, Iran E: hamed.inanlu@khu.ac.ir

2. Professor of Political Geography, Department of Political Geography, Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author) E: karimipour@khu.ac.ir

3. Professor of Political Geography, Department of Political Geography, Faculty of Geographical Sciences, Kharazmi University Tehran, Tehran, Iran E: a.mottaghi@khu.ac.ir

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords

Azerbaijan
Iran, Ethnicity
Convergence
Divergence

In this article, the issue of ethnicity has been examined with the focus on convergence or divergence between Iran and the Republic of Azerbaijan. Ethnicity has played a role as an inhibiting and incompatible component in relations between Iran and the Republic of Azerbaijan and has caused Iran and Azerbaijan to not have friendly relations despite their common historical, territorial, cultural and religious background. Therefore, the author has sought to answer the basic question using a descriptive-analytical method: what effect has ethnicism had on relations between Iran and Azerbaijan? In response, the basic hypothesis is that it seems that the pursuit of ethnic policies by the government of the Republic of Azerbaijan has led to the divergence of Iran and Azerbaijan. The findings of the research are based on the fact that the factors and platforms that diverge in the relations between Iran and Azerbaijan in line with the ethnicity of the two countries are issues such as the geopolitics of the ethnic groups and separatist tendencies, the confrontation arising from the geographical-historical identity of Iranian and Azeri activists, the confrontation of Turkish-Iranian nationalist approaches, the conflicting ethnic-national identities between the activists of the two countries (pan-Turkism and the threat to Iran's territorial integrity), the creation of Greater Azerbaijan, the pursuit of ethnic-based policies by the Republic of Azerbaijan, the annexationist policy based on the ethnicity of the Republic of Azerbaijan, and the extreme ethnicism of the Azeri.

Article History:

Received:

27 DE 2024

Received in revised form:

01 JU 2025

Accepted:

08 JU 2025

Available online:

23 AU 2025

Citation: Inanlu, H., Karimipour, Y. & Mottaghi Dastanaei, A. (2025). Ethnicity: Convergence or Divergence Case Study: Iran and the Republic of Azerbaijan). *Journal of Geography*, 23 (85), 1-19.

 <http://10.22034/JIGA.2025.2049088.1365>

© The Author (s).

Publisher: Iranian Geographical Associati This is an open access

article under the CC BY NC license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

Ethnocracy has played a role as a hindering and incompatible component in the relations between Iran and the Republic of Azerbaijan and has caused Iran and Azerbaijan to not have friendly relations despite their common historical, territorial, cultural and religious background. Manipulation of historical issues, great and famous historical figures, geographical names, cultural monuments belonging to Iran for one's own benefit, expression of the idea of solidarity between the two Azerbaijanis and a single Azerbaijan, support for separatist groups hostile to Iran in the Republic of Azerbaijan, etc. are clear examples of the impact of the ethnic component in the failure to develop relations between Iran and the Republic of Azerbaijan. The victory of the Republic of Azerbaijan in the Karabakh crisis led to an increase in the propaganda of the idea of a united Azerbaijan because the leaders of the Republic of Azerbaijan considered Iran's support for Armenia as one of the reasons for their defeat. Another reason was that in order to distract the minds of the Azerbaijani people from the successive defeats against Armenia, the attitude was followed that the way to victory against Armenia was the formation of a united Azerbaijan and, in particular, solidarity with the Azerbaijanis of the Islamic Republic of Iran. As Ilchi Bey, one of the presidents of Azerbaijan, declares, "The defeats we suffered in our battles with Armenia in the 1980s and 1990s were due to the division of Azerbaijan. Of course, the issue of the south is not the only issue of how to deal with the Armenians. This is the issue of our destiny as a nation. If we want to liberate the Caucasus, we must liberate Tabriz (Abazari et al., 2017:1391-206). The Republic of Azerbaijan, in order to gain an identity independent from Iran, has undertaken extensive history-making and nation-building in its educational books and in its affiliated media, separating the history of the Iranians from their reality and in a way it has recognized a historical confrontation with Iran. In this propaganda and the education and awareness system of this country, there are clear traces of a desire to divide the northwest of Iran and provoke some ethnic activists, and even recently they have tried to provoke other ethnic groups in Iran. It seems that this has been the main challenge between the two countries.

Methodology

The research method was descriptive-analytical in terms of library and existing materials and resources. The library method used was the study of texts, articles, websites, etc. The method of analyzing the materials was qualitative. The information was collected by taking notes

Results and Discussion

The factors and platforms that converge in the relations between Iran and Azerbaijan in line with the ethnicity of the two countries have been issues such as historical, ethnic, linguistic and cultural commonalities, Turkish ethnicity and language, religious and religious harmony. The factors and platforms that diverge in the relations between Iran and Azerbaijan in line with the ethnicity of the two countries have been issues such as the geopolitics of ethnicities and separatist tendencies, the confrontation of Turkish-Iranian nationalist approaches, the conflicting ethnic-national identities between the actors of the two countries (pan-Turkism and the threat to the territorial integrity of Iran), the creation of Greater Azerbaijan, the pursuit of ethnic-based policies by the Republic of Azerbaijan, the annexationist policy based on the ethnicity of the Republic of Azerbaijan, and the extreme ethnicism of the Azerbaijanis.

Conclusion

Azeri nationalism originated from Iran's neighbors, the Ottoman Empire, the ideology of Pan-Turkism, and from the Republic of Azerbaijan, the idea of Pan-Azerbaijan. This policy has been used as a mechanism by the superpowers to exert pressure on the Islamic Republic of Iran. The ethnic component promoted by the Republic of Azerbaijan as a unified Azerbaijan is a cover-up for this country's failures in the Karabakh crisis against Armenia, and is also a mechanism for putting pressure on Iran in line with Iran's support for Armenia, which influences other factors. The Republic of Azerbaijan's support for the ideology of Azerbaijani unity, with the support of Turkey, the United States, and Israel, has led to the politicization of the Iranian Azeri people. The pursuit of ethnic policies by the government of the Republic of Azerbaijan has led to the divergence of Iran and Azerbaijan. Divergent factors and contexts in relations between Iran and Azerbaijan in line with the ethnicity of the two countries have been issues such as ethnic geopolitics and separatist tendencies, the confrontation arising from the geographical-historical identity of Iranian and Azeri activists, the confrontation of Turkish-Iranian nationalist approaches, the conflicting ethnic-national identities between the activists of the two countries (pan-Turkism and the threat to Iran's territorial integrity), the creation of Greater Azerbaijan, the pursuit of ethnic-based policies by the Republic of Azerbaijan, the annexationist policy based on the ethnicity of the Republic of Azerbaijan, and the extreme ethnicism of the Azeri.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

The share of the first and second author is 80% and the share of the third and seventh author is 20%.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

According to the responsible author, this article is an extract from a doctoral thesis and has no financial support.

References

- 1) Abazari, M., Rezazadeh, H. & Karimzadeh, M. (2012). Ethnicity and its impact on relations between the Islamic Republic of Iran and Azerbaijan, *Quarterly Journal of Political and International Research*, Issue 13, Winter, pp. 239-205. [Persian].
- 2) Abdkhodaei, M. (2007). The government's attempt to annex Baku and Nakhchivan to Iran.
- 3) Afzali, R., Rashidi, M. & Mottaqi, A. (2012). Analysis of the geopolitical structure governing bilateral relations between Iran and the Republic of Azerbaijan from 1991 to 2010 with a constructionist geography approach, *Human Geography Research*. V. 80. [Persian].
- 4) Ahmadi, Hamid (2019). *Ethnicity and Ethnicity in Iran, Myth and Reality*. Tehran: Nei Publishing House. [Persian].
- 5) Akbari, M., Shahram-Nia, A.M. & Vosoughi, S. (2011). Behavioral pattern of the Republic of Azerbaijan with the Islamic Republic of Iran; A result of identity structures, *Two Quarterly Journals of Political Science*, 17(33), pp. 1-26. [Persian].
- 6) Amir Ahmadian, B. (2005). *Relations between Iran and the Republic of Azerbaijan, Azeris' Perspective on Iran*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [Persian].
- 7) Amiri, Mehdi. (2007). Assessment of Iran-Azerbaijan Relations in the Twentieth Century. *Majles and Research Journal*.13(53). [Persian].
- 8) Anonymous. (2010). National solidarity is crucial to world Azerbaijanism. <http://regionplus.az/en/articles/view/109>
- 9) Atai, F. (2009). The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors. *THECHINAANDEURASIAFORUMQUARTERLY*. 7(3), pp 1-14.
- 10) Athari, Seyyed Asadollah; Rahmani, Fatemeh (2012). A Study of Relations between Iran and Azerbaijan; Challenges and Opportunities, *Quarterly Journal of National Interest Studies*, 7(30), 77-49. [Persian].
- 11) Ayubi, H. (1998). Ethnic divisions and violence in political struggles; Tehran, *Strategic Studies Quarterly*, 1(1), pp. 38-19. [Persian].
- 12) Azami, H Zarqami, S. & Soltani, M. (2015). Leveling of Cultural-Tourist Variables Effective in Increasing the Geopolitical Dependence of the Autonomous Republic of Nakhchivan on Iran, *Quarterly Journal of Strategic Policy Research*, 4(16). [Persian].
- 13) Bayat, Kaveh (2002). The Islamic Republic and the Azerbaijan Issue, *Dialogue Quarterly*, (33), 79-92. [Persian].
- 14) Benningsen, A. (1984). Pan-Turkism and Pan-Islamism in History and Today. *Central Asian Survey*, 3, 39-49.
- 15) Brown C. (2002). Observations from Azerbaijan, *Middle East Review of International Affairs*, 6(4)
- 16) Gholamrezaei, A. (2021). Ethnicity and the formation of the threat of ethnic nationalism in Iran, *Quarterly Journal of War Studies*, 3(8), pp. 49-35. [Persian].
- 17) Golkarami, Abed; Karimipour, Yadallah; Mottaqi, Afshin; Rabiei, Hossein (2018). Geopolitical Explanation of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran with Emphasis on Goeconomic Capabilities, *Journal of Applied Research in Geographical Sciences*. 18 (49): 37-57. [Persian]. <http://aftabnews.ir/vdcg7q93.ak9qq4prra.html>
- 18) Kadkhodazadeh, Reza; Azizi, Hamidreza (2010). The impact of pan-Turkist policies on the relations of the Republic of Azerbaijan with Iran, *Quarterly Journal of World Politics*. [Persian].

- 19) Karimipour, Y. (2002). An Introduction to the National Divisions of Iran, Iranian Geographical Society, Kharazmi University, Tehran: First Edition. [Persian].
- 20) Karimipour, Y. (2001). An introduction to Iran and its neighbors (sources of tension and threat), Tehran: Alborz Province University (Khwarazm). [Persian].
- 21) Karimipour, Y. (2015). Geography; First in the Service of Peace, A Perspective on Relations between Iran and its Neighbors, Tehran: Entekhab. [Persian].
- 22) Karimipour, Y., Abdi, A., Afrahte, H., Mottaqi, A. & Khodai, B. (2017). Evaluating the role of tourism on the convergence of political-spatial units of Iran and Azerbaijan, Journal of Applied Research in Geographical Sciences. 17 (45): 139-163. [Persian].
- 23) Karimipour, Yadollah; Khalidi, Hossein; Mofavqian, Parasto (2015). Geography; First in the service of peace (a perspective on relations between Iran and its neighbors), Tehran: Entebbe, first edition. [Persian].
- 24) Karimipour, Y., Mohammadi, H. (2009). Geopolitics of regionalism and national divisions of Iran, Tehran: Entebbe Publishing. [Persian].
- 25) Kazemipour Dehbaneh, A., Mojtahedzadeh, P., Vali Shariat Panahi, M. & Lotfi, H. (2010). The development model of relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan with a geopolitical approach in order to present a strategic model in Iranian foreign policy, Quarterly Journal of Geography (Regional Planning), 10(40), 690-658. [Persian].
- 26) Kiani, J. & Beiranvand, R. (2018). Identifying the Factors of Convergence and Divergence in Iran's Relations with the Republic of Azerbaijan, Journal of Border Studies, 6(3), pp. 55-78. [Persian].
- 27) Landau, J. (1988). The Fortunes and Misfortunes of Pan-Turkism. Central Asian Survey, 7, 1-5.
- 28) Mohammadi, Sh. & Rezaei, A. (2019). Study of external factors affecting ethnicism in Azerbaijan, Iran, Social Studies of Ethnicities. [Persian].
- 29) Mousavi Shahidi, Seyyed M. & Ahmadi Krouch, Seyyed A. (2019). Fields of interaction, competition and tension in geopolitical relations between Iran and Azerbaijan and presentation of a proposed model, Foreign Relations Quarterly, 11(2), 69-102. [Persian].
- 30) Qavam, S. (2005). International Relations: Theories and Approaches, Samt Publications. [Persian].
- 31) Raeesnia, R. (1999). Pan-Turkism in the Encyclopedia of the Islamic World, edited by Haddad Adel. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [Persian].
- 32) Rahnejat, M. & Kabiri, H. (2018). Analysis of the economic-security factors of the divergence of relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan from 2000 to 2016, Strategic Studies Quarterly, 7(25), pp. 123-95. [Persian].
- 33) Reza, E. (2004). Pan-Turkism in the Great Islamic Encyclopedia, edited by Kazem Bojnourdi. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [Persian].
- 34) Salehi, M., Nawazani, B. & Jafarinejad, M. (2010). Study of external provocation in ethnic challenges (case study: Azerbaijan, Iran). [Persian].
- 35) Seifzadeh, H. (2005). Different Theories and Concepts in Individual and Globalized International Relations; Relevance and Efficiency, Office of Political and International Studies, Ministry of Foreign Affairs. [Persian].
- 36) Shiari, A. & Tavakoli, Y. (2016). The Policy of the Republic of Azerbaijan Towards Iranian Ethnic Issues (Azerbaijan Issue), Scientific Quarterly Journal of Islamic Revolution Research. [Persian].
- 37) Vatanka, A. (2013). Azerbaijan- Iran Tensions Create Obstacle to Caspian Resolution. Eurasia Insight.
- 38) Zahrani, M. & Faraji-Lohesara, T. (2013). International Sources of the Continuation of the Karabakh Crisis, Central Asia and Caucasus Quarterly, 20 (83). [Persian].

قومیت: همگرایی یا واگرایی، مطالعه موردی: (ایران و جمهوری آذربایجان)

حامد اینانلو^۱، یدالله کریمی پور^۲، افشین متقی دستنائی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه جغرافیای سیاسی دانشکده علوم جغرافیایی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. E: hamed.inanlu@khu.ac.ir

۲. استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه خوارزمی تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول). E: karimipour@khu.ac.ir

۳. استاد جغرافیای سیاسی دانشگاه خوارزمی تهران، تهران، ایران. E: a.mottaghi@khu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

واژگان کلیدی:

آذربایجان
ایران
قومیت
همگرایی
واگرایی

در این مقاله، موضوع قومیت با محور همگرایی یا واگرایی بین ایران و جمهوری آذربایجان، بررسی شده است. قوم‌گرایی به‌مثابه مؤلفه‌ای بازدارنده و ناسازگار در مناسبات میان ایران و جمهوری آذربایجان نقش داشته و باعث گردیده که ایران و آذربایجان علیرغم پیشینه مشترک تاریخی، سرزمینی، فرهنگی و مذهبی روابط دوستانه‌ای نداشته باشند. بنابراین، پرسش اساسی این بوده که قومیت‌گرایی چه تأثیری بر بر مناسبات ایران و آذربایجان داشته است؟ در پاسخ، فرضیه اساسی این بوده که به نظر می‌رسد که پیگیری سیاست‌های قومیت‌گرایی از سوی آذربایجان منجر به واگرایی ایران و آذربایجان شده است. روش پژوهش کتابخانه‌ای و با عنایت به مطالب و منابع موجود توصیفی-تحلیلی بوده است. در روش کتابخانه از مطالعه متون، مقاله‌ها، سایت‌ها و غیره استفاده شده است. شیوه تحلیل مطالب به صورت کیفی موردی است. گردآوری اطلاعات بنحو فیش‌برداری است. یافته‌های پژوهش این بوده که عوامل و بسترهای واگراساز در مناسبات ایران و آذربایجان در راستای قومیت دو کشور مباحثی همچون ژئوپلیتیک اقوام و گرایش‌های تجزیه‌طلبانه، تقابل ناشی از هویت جغرافیایی-تاریخی کنشگران ایرانی و آذری، تقابل رویکردهای ناسیونالیستی ترکی-ایرانی، هویت قومی-ملی متضاد بین کنشگران دو کشور (پانترکیزم و تهدید تمامیت ارضی ایران)، ایجاد آذربایجان بزرگ، پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه توسط جمهوری آذربایجان، سیاست الحاق‌گرایی مبتنی بر قومیت جمهوری آذربایجان، قوم‌گرایی افراطی آذری‌ها، بوده است. بیشتر موانع، اختلافات و مشکلات کنونی به سرشت نظام سیاسی دو کشور و همچنین رقابت آنها در راستای نظام‌های منطقه‌ای و بین‌المللی مربوط است. جمهوری آذربایجان عمق ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران بوده و بنابراین، از ویژگی‌های همسویی با ایران برخوردار می‌باشد که این مهم، هم فرصت‌آفرین و و هم تهدیدآور لحاظ می‌شود.

تاریخ دریافت

۱۴۰۳/۱۰/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۱۸

تاریخ چاپ:

۴۰۴/۰۶/۰۱

استناد: اینانلو، حامد؛ کریمی پور، یدالله و متقی دستنائی، افشین. (۱۴۰۴). قومیت: همگرایی یا واگرایی (مطالعه موردی: ایران و جمهوری آذربایجان)، نشریه جغرافیا، (۸۵)، ۲۳، ۱۹-۱.

<http://10.22034/JIGA.2025.2049088.1365>

مقدمه و پیشینه

قوم‌گرایی به‌مثابه مؤلفه‌ای بازدارنده و ناسازگار در مناسبات میان ایران و جمهوری آذربایجان نقش داشته و باعث گردیده که ایران و آذربایجان علیرغم پیشینه مشترک تاریخی، سرزمینی، فرهنگی و مذهبی روابط دوستانه‌ای نداشته باشند. پیروزشدن جمهوری آذربایجان در بحران قره‌باغ منجر به افزایش تبلیغ اندیشه آذربایجان واحد شد؛ چون سران جمهوری آذربایجان یکی از علت‌های شکست خود را پشتیبانی ایران از ارمنستان برمی‌شمردند و علت دیگر اینکه جهت منحرف نمودن اذهان مردم آذربایجان از شکست‌های پی‌درپی در مقابل ارمنستان، این نگرش دنبال می‌شد که راه پیروزی در برابر ارمنستان، شکل‌گیری آذربایجان واحد و بویژه همبستگی با آذری‌نشین‌های جمهوری اسلامی ایران است. به نوعی که ایلچی بیگ یکی از رؤسای جمهور آذربایجان اعلام می‌دارد «شکست‌هایی که ما در نبردهایمان با ارمنستان در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ م متحمل شده‌ایم به دلیل تقسیم شدن آذربایجان بوده است. البته مسئله جنوب، تنها مسئله چگونگی مواجهه با ارمنی‌ها نیست. این مسئله سرنوشت ما به عنوان یک ملت است. اگر بخواهیم قره‌باغ را آزاد کنیم باید تبریز را آزاد کنیم» (اباذری و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۰۷-۲۰۶).

جمهوری آذربایجان برای استقلال هویتی از ایران مبادرت به تاریخ‌سازی و ملت‌سازی ساختگی گسترده‌ای در کتاب‌های آموزشی خود و همچنین رسانه‌های وابسته به خود نموده و پیشینه اران را از واقعیت خود سوا نموده و به گونه‌ای در رویارویی تاریخی با ایران بازشناسی کرده است. در این تبلیغات و سیستم آموزش و آگاهی‌رسانی این کشور رگه‌های آشکاری از تمایل به تفرقه‌افکنی شمال غرب ایران و تحریک برخی فعالان قومی به چشم می‌خورد و حتی اخیراً نیز سعی در تحریک سایر اقوام در ایران داشته‌اند. به نظر می‌رسد این مهم عمده‌ترین چالش بین دو کشور بوده است (کاظمی‌پور دهبه، ۱۳۹۹: ۶۶۰).

کشور ایران متشکل از اقوام و فرهنگ‌های محلی متنوعی است، هر کدام از این فرهنگ‌ها و اقوام، علاوه بر هویت مشترک ایرانی - اسلامی، دارای خرده فرهنگ‌ها و هویت‌های منطقه‌ای و محلی خاص خود نیز می‌باشند. از همین روست که جامعه ایران را جامعه‌ای چند قومی می‌نامند. چند قومی بودن یک جامعه در شرایط خاص می‌تواند سبب‌ساز چالش‌ها و بحران‌هایی برای حکومت و مدیریت جامعه شود که نمونه‌های فراوانی از این گونه چالش‌ها و بحران‌ها را در تاریخ معاصر ایران می‌توان بر شمرد. به رسمیت شناختن قومیت‌های مختلف و اعطای نسبی برخی حقوق به آنها از وظایف دولت است. بدان معنی که همه افراد ساکن در یک سرزمین فارغ از نژاد و فرهنگ و... از حقوق مساوی در جامعه برخوردار باشند. بنابراین، نمی‌توان از امنیت در حوزه قومیت‌ها بدون توجه به حقوق شهروندی سخن به میان آورد. بر این اساس مساله چند قومی بودن کشور را می‌توان به مثابه یک فرصت قلمداد نمود و آن را نقطه شروع مدیریت بحران‌های این حوزه، به ویژه در ابعاد امنیتی قرار داد. شکل‌گیری ناسیونالیسم قومی یکی از مشکلات مهم این حوزه است (غلامرضایی، ۱۴۰۰: ۳۵).

اشتراکات فرهنگی آذربایجان ایران با جمهوری آذربایجان و ترکیه و اقدامات تحریک‌آمیز این کشورها و آمریکا از عوامل مؤثر ایجاد چالش‌های قومی در آذربایجان ایران است (صالحی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۸۹). بنابراین، دغدغه اساسی پژوهش، این مبحث بوده قومیت‌گرایی بر مناسبات ایران و آذربایجان چه تأثیری داشته است. بر این اساس، به نظر می‌رسد که عوامل و بسترهای واگراساز در این راستا نقش داشته‌اند که مقاله‌ی پیش‌رو، تلاش نموده تا به این مهم بپردازد.

کریمی پور، یدالله (۱۳۸۰)، در کتابی با عنوان مقدمه‌ای بر ایران و همسایگان (منابع تنش و تهدید)، دیدگاهی تحلیلی و علمی بر روش‌های سستی شناخت و بررسی منابع تنش‌زا میان ایران و همسایگان داشته است.

کریمی پور، یدالله (۱۳۸۱)، در کتابی با محور موضوعی مقدمه‌ای بر تقسیمات کشوری ایران، با بیانی جغرافیایی از پهنه‌ی راهبردی درون کشوری، کوشش ورزیده تا به کنکاش پیرامون بخش‌بندی در ایران، چالش‌ها، توانایی‌ها و زیرساخت‌ها و رویهم‌رفته به مبحث تقسیمات کشوری مبادرت ورزد.

کریمی پور (۱۳۹۴)، در کتابی با مبحث جغرافیا؛ نخست در خدمت صلح (نگرشی به مناسبات ایران و همسایگان)، به تشریح فضاهای نزدیک پیرامونی و نیز کدهای استراتژیک ایران و تحلیل ژئوپلیتیک اختلافات ایران و همسایگان و همچنین مبانی ژئوباسفیک یا صلح جغرافیایی به‌ویژه در ارتباط با همسایگان و بویژه جمهوری آذربایجان، پرداخته است.

موسوی شهیدی، سید مهدی؛ احمدی کروچ، سید عباس (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان زمینه‌های تعامل، رقابت و تنش در روابط ژئوپلیتیکی ایران و آذربایجان و ارائه مدل پیشنهادی. به این مهم اشاره نموده‌اند که از سهم قومی، مذهبی، تاریخی و اقتصادی آنها به عنوان ظرفیتی برای همکاری یاد کرد.

کازمی پور دهبنه، علی؛ مجتهدزاده، پیروز؛ ولی شریعت پناهی، مجید؛ لطفی، حیدر (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان الگوی توسعه روابط جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان با رویکرد ژئوپلیتیک در راستای ارائه یک مدل راهبردی در سیاست خارجی ایران، به این مطلب پرداخته‌اند که ایران با جمهوری آذربایجان دارای همسویی‌های فرهنگی و تاریخی از سویی و ناهمگونی‌های قومی، سیاسی، ایدئولوژیک از جهت دیگر می‌باشند.

صالحی (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با محور بررسی نقش جمهوری آذربایجان در ایجاد چالش‌های قومی در آذربایجان ایران، به این موضوع پرداخته است که جمهوری آذربایجان با بهره‌گیری از اشتراکات فرهنگی، زبانی و پیشینه‌ی تاریخی با آذربایجان ایران به اقدامات تحریک‌آمیز و به ایجاد چالش‌های قومی در ایران می‌پردازد. مهم‌ترین یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که جمهوری آذربایجان از نظر مصاحبه‌شوندگان با بهره‌گیری از پیوندهای زبانی و تاریخی به اقدامات تحریک‌آمیز و به ایجاد چالش‌های قومی در آذربایجان ایران می‌پردازد.

مخیری (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای با موضوع عوامل مؤثر بر همگرایی و واگرایی مرزنشینان آستارا نسبت به کشور آذربایجان، نوشته‌اند که بیشتر اختلاف‌های دو کشور به ماهیت نظام‌های سیاسی و نیز رقابت آنها در چارچوب دسته‌بندی‌های منطقه‌ای و بین‌المللی برمی‌گردد. منطقه خزر به‌عنوان حلقه اتصال به اروپا و آسیای شمالی پس از جنگ سرد، از یک موقعیت ژئوپولیتیک و ژئواکونومیک حساسی برخوردار است. نتایج مطالعه نشان داد که برترین مؤلفه مؤثر بر مرزنشینان آستارا و آذربایجان، معیار دینی بوده و معیارهای اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و سیاسی در رتبه‌های دوم تا چهارم قرار می‌گیرند.

ایمانی دارستانی، عرفان (۲۰۲۴)، در مقاله‌ای با محور بررسی عوامل اقتصادی مؤثر بر قومیت در آذربایجان ایران، به این مطلب پرداخته است که قوم‌گرایی در بین گروه‌های قومی یکی از عواملی است که انسجام و وحدت ملی را به خطر می‌اندازد. با توجه به وقایع و حوادث چند سال اخیر در منطقه آذربایجان و سابقه تاریخی مسئله پان ترکیسم، مسئله قومیت در این منطقه از دغدغه‌های جدی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود که مورد توجه محققان نیز قرار گرفته است. با این حال، تأثیر عوامل اقتصادی بر تشدید یا کاهش قوم‌گرایی در آذربایجان ایران در تحقیقات نادیده گرفته شده است. نتایج این مطالعه نشان داد که قومیت‌گرایی سیاسی در آذربایجان رابطه آماری معنادار و مستقیمی با

بهبود شاخص‌های اقتصاد ملی، بهبود شاخص‌های اقتصادی کشورهای ترک زبان و رابطه معکوسی با افزایش تعاملات با سایر کشورهای ترک زبان و سایر مناطق ایران دارد.

مبانی نظری

قومیت: واژه قومیت بیشتر استفاده کاربردی دارد و برداشت‌های متفاوتی از آن صورت گرفته است. در این میان تعریف آنتونی اسمیت دارای کاربرد بالایی است. قوم عبارت از یک جمعیت انسانی معین با یک نوع افسانه، اجداد و خاطره‌های همسان، مؤلفه‌های فرهنگی، پیوند با یک محدوده سرزمینی تاریخی و حدودی از حس منافع و مسئولیت می‌باشد که مؤلفه‌های اساسی هویت، باور، آگاهی و فرهنگ همسان را دارا است (ایوبی، ۱۳۷۷: ۱۷).

علت اینکه چطور موضوع قومی، تبدیل به مشکلی سیاسی می‌گردد، رویکردهای متفاوتی رایج است و صاحب‌نظران این حیطه پژوهشی از جنبه‌های مختلفی به این موضوع اشاره نموده‌اند. بعضی از این نگرش‌ها مربوط به پافشاری بر ساختارهای اجتماعی و توسعه اقتصادی به‌مثابه متغیرهای تبیینی خاص که در نوشته‌های امانوئل والرش‌تاین و مایکل هشر بازتاب یافته، کثرت‌گرایی فرهنگی به‌مثابه یک متغیر اساسی، در اثر جوزف فورنیوال و ام. جی. اسمیت، هم‌اوردی در جهت منابع که در نوشته‌های ناتان گلیزر و دانیل موینیهان، فردریک بارت و سوزان اولزاک به آن پرداخته شده، نظریه‌ی رقابت نخبگان که در نوشته‌های آنتونی اسمیت، جوزف روتشیلد و پل براس و نظریه انتخاب عقلانی که در نوشته‌های تازه‌تر مایکل هشر و مایکل بانتون به آن اشاره می‌شود، بازتاب یافته است. در همه این نگرش‌ها، کوشش می‌شود دلایل و راه‌های سیاسی گردیدن وابستگی‌های کهن و بسیج قومی در دوران نو تشریح گردد (احمدی، ۱۳۷۸: ۱۵۴).

قوم‌گرایی! گیدنز قومیت و تفاوت‌های قومی را امری خنثی و بی‌معنی نمی‌داند و معتقد است که این مفهوم به‌طور ناخودآگاه معنای «خود» و «دیگری» را در بر می‌گیرد و با مسائلی مانند نابرابری در توزیع قدرت یا ثروت بین این دو گروه خورده است (Giddens & Griffiths, 2006:59).

¹. Ethnicism

هیوود، قوم‌گرایی را ابزاری برای دستیابی به آزادی سیاسی و رهایی از محرومیت‌ها و نابرابری‌های ساختاری که به هنجار تبدیل شده‌اند، می‌داند. او با تبیین مدل مرکز - پیرامون و بُعد جهانی و فراملی و همچنین فراملی آن، نابرابری‌های سیستماتیک و «استعمار داخلی» را از عوامل لازم و ناکافی برای شکل‌گیری قوم‌گرایی می‌داند. او با تبیین تاریخی بیان می‌کند که قوم‌گرایی یا به بیان دقیق او «آگاهی قومی» مانند ملی‌گرایی، پدیده‌ای مختص جوامع صنعتی و مدرن است و با مفهوم استعمار رابطه‌ای مستمر دارد (Haywood, 2016:96).

قوم‌مداری به معنای برتری دادن یک گروه قومی بر سایر گروه‌های قومی است. به عبارت دیگر، قوم‌گرایی به این معناست که فردی گروه قومی خود را در یک ویژگی خاص برتر از سایر گروه‌های قومی بداند، یا خود را به دلیل تعلق به یک گروه قومی خاص، دارای امتیاز ویژه‌ای بداند. این دیدگاه را می‌توان از دو بُعد ماهیت تاریخی یا اهداف سیاسی و اجتماعی بررسی کرد. قوم‌مداری در بُعد سیاسی، تلاش یا مبارزه با دولت ملی برای حفظ منافع و هویت یک گروه قومی را دنبال می‌کند (Rahmanzadeh Haravi, 2014:75).

قومیت‌گرایی در آذربایجان و ایران: اصولاً دلایل قوم‌گرایی و دیگر نمودهای سیاسی شدن زبان و مسائل مذهبی در ایران را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن سیاست بین‌الملل و سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ به طور دقیق بررسی کرد، زیرا قوم‌گرایی در اقوام ایرانی را باید محصول سیاست‌های رقابتی قدرت‌های بزرگ و به‌ویژه محصول نظم دوقطبی جنگ سرد دانست. این پدیده در «آذربایجان» در اواسط قرن نوزدهم را باید نتیجه سیاست‌های تزار روسیه، سپس اتحاد جماهیر شوروی و امپراتوری عثمانی و همچنین سیاست‌های استراتژیکی مانند دریافت امتیازات نفتی و الحاق دانست. از سوی دیگر، این مسئله نتیجه تأثیر گفتمانی دو ایده لیبرال و غیرمذهبی ناسیونالیسم اروپایی و مارکسیسم - لنینیسم مبتنی بر خودگردانی بر نخبگان آذری است (Imani Darestani, 2024:164-165).

ژئوپلیتیک: یدالله کریمی‌پور، «ژئوپلیتیک را استراتژی جغرافیایی می‌داند» و روحی راهبردی برای این دانش قائل است و بیان می‌دارد: «منظور از پلیتیک در ژئوپلیتیک، سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل است نه هر سیاستی و در واقع ایشان سیاست را راهنمای عمل دولتمردان در سیاست خارجی می‌داند. ایشان موقعیت، مقیاس، هدف محوری، قلمرو رقابت، ملی‌گرایی، پیش‌بینی، درک فضاهای پیرامونی و نزدیک پیرامونی واحدهای سیاسی در سطح کشور و نگرش سیستمی از ویژگی‌های عمومی ژئوپلیتیک می‌داند» (کریمی‌پور، ۱۳۹۴: ۲۸-۷).
رویه‌مرفته ژئوپلیتیک عبارت است از استراتژی برآمده از جغرافیا و فضای سرزمینی یک کشور که تعیین‌کننده مناسبات قدرت آن با دیگر کشورها و قدرت‌ها است (گل‌کرمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۱).

همگرایی: ارنست هاوس همگرایی را چنین تعریف می‌کند: «فرایندی که به وسیله آن رهبران سیاسی چند کشور مختلف متقاعد می‌شوند که وفاداری، انتظارات و فعالیت‌های سیاسی آنها به سمت مرکز جدیدی که در نهادهايش دارای اقتدار قانونی یا خواهان اختیارات قانونی دولت ملت‌ها باشد سوق دهند (سیف‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲).

همگرایی ممکن است هم به صورت یک فرایند و هم به صورت یک هدف مورد مطالعه قرار گیرد. به‌عنوان یک فرایند، حرکتی است در راستای افزایش همکاری میان دولت‌ها و انتقال تدریجی اقتدار به نهاد‌های فوق ملی. همچنین به عنوان یک هدف اقدامی است، در راستای همگون‌سازی تدریجی ارزش‌ها و در نهایت ظهور یک جامعه مدنی جهانی. البته اگر همگرایی از طریق زور و اجبار باشد، جنبه امپریالیستی پیدا می‌کند، بنابراین همگرایی باید با خواست و اراده دولت‌ها باشد. بدین ترتیب همگرایی میان دولت‌ها، یک نوع پیکربندی جمعی از لحاظ تصمیم‌گیری را به وجود می‌آورد،

که ما با روابط فرادولتی سروکار داریم تا میان دولتی، طبق این اجتماع ایجاد شده، خود را برای توزیع کالاها و خدمات میان واحدهای متشکله مسئول می‌داند (قوام، ۱۳۸۴: ۴۳).

همگرایی انواع مختلفی دارد که به آنها اشاره می‌شود.

الف: همگرایی سیاسی: به هماهنگی در زمینه سیاست‌ها و تصمیم‌گیری واحدهای مختلف اطلاق می‌شود.

ب: همگرایی اجتماعی: این نوع از همگرایی پیش زمینه و تسهیل کننده همگرایی‌های سیاسی و اقتصادی می‌باشد.

ج: همگرایی اقتصادی: این برداشت از همگرایی، بیشتر به مسایل اقتصادی، در چارچوب ایجاد اتحادیه‌های گمرکی و وضع تعرفه‌های خاص در روابط کشورهای عضو یک اتحادیه اقتصادی مربوط می‌شود (کیانی و بیرانوند، ۱۳۹۷: ۶۲-۶۱).

عوامل همگراساز و واگراساز

همگراساز: زمینه‌های فراوان و متنوعی برای همگرایی میان دو کشور وجود دارد که توجه به آنها می‌تواند از میزان عوامل واگرایی کاسته و افزایش هم‌گرایی را موجب گردد.

- اشتراکات تاریخی، قومی، زبانی و فرهنگی

سابقه وحدت بین جمهوری آذربایجان با ایران به دوره هخامنشیان بر می‌گردد و نفوذ فرهنگ و زبان ایران در این منطقه به آن دوره مربوط است. ایران و آذربایجان سابقه تاریخی مشترک حدود هزار ساله دارند و از این رو دارای میراث تاریخی مشترک هستند. امروزه نمونه‌های زیادی در دسترس است که بیانگر میراث مشترک دو ملت می‌باشد. وجود شعرا و بزرگانی چون نامی گنجوی، خاقانی شیروانی و اندیشمندان مسلمانی چون لنکرانی و نخجوانی و صدها نمونه دیگر خود دلایل محکمی بر وجود سابقه تاریخی مشترک دو ملت است. بعد از استقلال جمهوری آذربایجان و فروپاشی اتحاد شوروی ارتباط فرهنگی میان ایران و این جمهوری گسترش یافت. انتشار کتاب، برگزاری سمینارها و کنفرانس‌های فرهنگی، تأسیس مراکز آموزشی، فرهنگی و... از جمله ابعاد و روابط دو طرف در حوزه فرهنگی بوده است؟ (امیری، ۱۳۸۶: ۲۵۶). ضمن اینکه عامل زبان ترکی که بخشی از مردم ایران در استانهای همجوار با این جمهوری و سایر نقاط به آن تکلم می‌کنند یکی دیگر از اشتراکات مهم فرهنگی دو ملت می‌باشد. وجود زبان مشترک عامل مهمی برای توسعه تبادلات و همکاری‌های مشترک در امور مختلف فرهنگی است.

ایرانی‌ها و آذری‌ها با توجه به سرزمین مشترکی که در گذشته داشته و تعامل و کنش متقابل که در قالب این فضا در طول تاریخ داشته‌اند طبیعتاً دارای برخی انگاره‌ها و تصورات در طی زمان بوده‌اند که هنوز در بین آنها پایدار است (کاظمی‌پور دهبینه و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۶۸).

ایرانی‌ها و آذری‌ها در برگزاری مراسمی همچون آئین نوروز باستانی مشترکند. یکی از سرزمین‌های نوروز، از گستره جهانی فرهنگ و میراث نوروز بهاری، جمهوری آذربایجان می‌باشد. همچنین موسیقی ایرانی و دستگاه‌های آن از چارگاه، سه گاه و همايون و بیات ترک و شور، در آذربایجان به جاودانگی رسیده است (امیراحمدیان، ۱۳۸۴: ۷۰-۶۹). هنر که ابعاد مختلف موسیقی، تئاتر، رسانه‌ها، ادبیات و موارد دیگر را در بر می‌گیرد عاملی بسیار تأثیرگذار در روابط دو کشور می‌تواند

باشد. ایران در زمینه رسانه‌ای به حمایت از انتشار روزنامه صدای اسلام در این کشور پرداخته و همچنین شبکه تلویزیونی سحر به زبان آذری مورد توجه مردم آذربایجان بوده و شبکه سحر دو نیز به زبان روسی راه‌اندازی شده است (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۷). یکی از اشتراکات فرهنگی مردم دو کشور هنر و تئاتر می‌باشد در این راستا هنرمندان ایرانی و آذربایجان به همکاری‌های بسیاری با یکدیگر پرداختند و از قوی‌ترین دلایل آن می‌تواند اشتراکات قومی و زبانی باشد. برای نمونه می‌توان به همکاری هنرمندان باکو و تبریز در تئاتری به نام بختور اشاره کرد که به کارگردانی و تهیه‌کنندگی از طرف ایران و ایفای نقش هنرمندان آذری بوده است و در نوروز ۱۳۹۶ به نمایش در آمده است (کاظمی‌پور دهبه و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۶۸).

اشتراکات فرهنگی که در میان دو کشور همسایه ایران و آذربایجان وجود دارد و ناشی از تاریخ گذشته مشترک می‌باشد، پس از استقلال این کشور از اتحاد شوروی می‌تواند زمینه‌های متعدد همکاری‌های فرهنگی را برای آنها بوجود آورد و با توجه به تمامی عوامل واگرایی که در میان آنها وجود دارد می‌تواند از بعد فرهنگی فراتر رفته و همکاری‌های اقتصادی را به دنبال خود داشته باشد. در این میان استفاده از عوامل مشترک فرهنگی مانند دین مشترک، قوم و زبان مشترک آذری با مردمان شمال غرب ایران، هنر مشترک و سایر موارد می‌تواند همکاری‌های دو کشور را گسترش دهد. جمهوری آذربایجان با دارا بودن ویژگی‌هایی از قبیل تجانس قومی و فرهنگی با شمال غرب ایران به عنوان همسایه‌ای مهم شناخته می‌شود. داشتن دین و مذهب مشترک بین ایران و جمهوری آذربایجان ظرفیت فراوانی را برای نزدیکی روابط دو کشور ایجاد می‌کند (اطهری و رحمانی، ۱۴۰۱: ۵۸).

- قومیت و زبان ترکی: ایران جامعه چند قومیتی است که یکی از گروه‌های قومی و نژادی آن آذری‌ها هستند و به عقیده جمهوری آذربایجان سه استان شمال غربی ایران، آذربایجان جنوبی محسوب می‌شوند زبان ترکی و قومیت آذری وجه اشتراک دیگری میان آذربایجان و اقوام شمال غرب ایران هستند. این ویژگی می‌تواند عاملی قوی برای همکاری‌های بیشتر شود اما با به راه انداختن جنبش پان‌ترکیسم در میان ترک‌زبانها و ایجاد اتحاد با آذری‌های شمال ایران این فرصت را به عامل تهدیدکننده تبدیل کرده‌اند. این جنبش‌ها از سوی پنج مرکز به ضرر ایران حمایت می‌شود که عبارتند از: ترکیه، رژیم صهیونیستی، باکو، جمهوری خواهان آمریکا و شوونیست‌های آذری شمال غرب ایران (افضلی، ۱۳۹۱).

- تجانس دینی و مذهبی: اسلام دین مشترک مردم ایران و جمهوری آذربایجان است. داشتن دین مشترک زمینه معنوی و فرهنگی مساعدی را برای نزدیکی روابط مردم دو کشور ایجاد می‌کند. در جمهوری آذربایجان برای قرن‌های متمادی مذهب یک بخش جامع و الزام‌آور از حیات عمومی بوده است. از دوران قدیم تقریباً تمام جنگ‌ها، اصلاحات و فرایندهای سیاسی در آذربایجان تحت لوای مذهب به وقوع پیوسته است. این ویژگی در مورد ایران نیز کاملاً صدق می‌کند به نحوی که بسیاری از تحولات سیاسی و اجتماعی ایران هم در طول تاریخ متأثر از آموزه‌های اسلامی بوده است. تشیع مذهب اصلی مردم دو کشور به شمار می‌رود. بعد از ایران آذربایجان تنها کشوری است که مذهب رسمی آن شیعه است. آذربایجان دومین جامعه بزرگ شیعه در جهان است. طبق نظر استراتژیست‌های ایرانی، تشیع نقش بسیار مهمی در ایجاد پایه‌های نفوذ ایران در آذربایجان ایفا می‌کند. در واقع مذهب، عنصر اصلی پیوند آذربایجان با ایران است. از آنجایی که تشیع در سال ۱۵۰۱ میلادی مذهب رسمی ایران اعلام شد، قوی‌ترین عاملی است که ترک‌های آذری را با فارس‌ها و دیگر ملل فارسی‌زبان ایران پیوند می‌دهد. تاریخ سده بیستم این سرزمین شاهد نضج حرکت‌ها و نهضت‌های اسلامی نیز بوده است. امروز، به‌رغم رشد روزافزون آثار و ظواهر غربی، حضور

مذهب و اسلام کاملاً محسوس است. با توجه به این موارد و از آنجا که جمهوری آذربایجان بعد ایران دومین کشور شیعه‌نشین دنیا محسوب می‌شود، از نظر میزان همبستگی و انسجام اجتماعی در بعد مذهبی در سطح بالایی همگرایی با ایران قلمداد می‌شود. از اینرو عامل دین و مذهب نیز به‌طور بالقوه یکی دیگر از عوامل مؤثر در تقریب روابط ایران و جمهوری آذربایجان به حساب می‌آید (کیانی و بیرانوند، ۱۳۹۷: ۶۷-۶۶).

واگراساز

عوامل و بستری‌های واگراساز در مناسبات ایران و آذربایجان در راستای قومیت دو کشور به شرح زیر است:

- **ژئوپلیتیک اقوام و گرایش‌های تجزیه‌طلبانه:** اقوام بر سیاست‌های داخلی و خارجی دولت‌ها شدیداً تأثیرگذار است و به عنوان یکی از گرایش‌های ژئوپلیتیک مطرح می‌گردد. هنجار قوم‌گرایانه جنبه تکوینی هویت دو بازیگر را دارد و یکی از مهم‌ترین نمودهای اثرگذاری عوامل غیرمادی قدرت در سیاست خارجی دو کشور است. پس از فروپاشی اتحاد شوروی و استقلال جمهوری‌های ترک زبان، سیاست‌های قوم‌گرایانه تقویت شده و به جریانی تهدیدکننده در کشورهای تبدیل شده است که دارای اقلیت‌های قومی هستند (امیراحمدیان، ۱۳۸۴: ۳۸۷). مسئله تبلیغات و ادعاهای سرزمینی برخی احزاب سیاسی داخلی جمهوری آذربایجان، مبنی بر نگرانی نسبت به جمعیت ترک ایران و مسئله پیوستگی دو بخش، همواره موجب نارضایتی ایران شده است.

در سال ۱۹۹۸، نیز «اتحادیه آذربایجان واحد» به وسیله «ایلچی بیگ» پدیدار گشت. آمال اساسی این اتحادیه، آگاهی-رسانی واقعیت‌های خاص حقوق ملی و انسانی آذری‌های ایران به گردهمایی‌های جهانی و آزادی آنان است (امیراحمدیان، ۱۳۸۴: ۳۶۷) اندیشه «آذربایجان واحد» چندین بار از جانب ایران مورد واخواهی قرار گرفت مانند واکنش ایران در برابر به مسائل بیان شده در کنگره جهانی آذربایجانی بتاريخ مارس ۲۰۰۶، در باکو. چنین اندیشه‌ای از جهت پیوندهای خویشاوندی، مذهبی و فرهنگی آذری‌های دو سمت ارس، منجر به نگرانی‌های امنیتی برای ایران گردیده و در این راستا، آمریکا، اسرائیل و ترکیه هم از اندیشه آذربایجان واحد که از سوی آذربایجان تبلیغ شده، پشتیبانی کرده و به مشکلات زیادتری برای ایران دامن زده است. پیروزشدن جمهوری آذربایجان در درگیری قره‌باغ منجر به افزایش تبلیغ اندیشه آذربایجان واحد شد چون که سران جمهوری آذربایجان یکی از علت‌های شکست خود را جانبداری ایران از ارمنستان برمی‌شمردند.

یکی از عوامل چالش برانگیز در روابط ایران و جمهوری آذربایجان، اقدامات برخی عناصر و عوامل درون جمهوری آذربایجان برای تحریک گرایش‌های تجزیه‌طلبانه است. این موضوع به‌طور مشخص در چارچوب تلاش برای تحریک شهروندان آذربایجان ایران به مخالفت با دولت مرکزی و نزدیک شدن به باکو انجام می‌شد.

موضوع آذربایجان واحد در زمان شوروی مطرح گردید، ولی بعد از استقلال جمهوری آذربایجان بیشتر مدنظر قرار گرفت. در آغاز دهه ۱۹۹۰ ابوالفضل ایلچی بیگ بنحو بارزی از همبستگی آذربایجان با استانهای آذری شمال ایران پشتیبانی نمود (vatanka, 2013: 42). حیدر علی اف رئیس جمهور پیشین آذربایجان بارها از مسئله وحدت آذربایجان ایران و جمهوری آذربایجان چشم‌پوشی نمود ولی این اندیشه از سوی برخی احزاب و گروهها و به ویژه رسانه‌های آذربایجان، بسیار بدان توجه شد. سران آذربایجان نه تنها در برابر عوامل مطرح‌کننده این ایده موضع جدی نگرفتند، بلکه در پاسخ به اعتراضات طرف ایرانی، آزادی بیان را بهانه‌ای برای طرح این ادعاها دانستند. حمایت فعال رسانه‌ای از عناصری مانند

دامن زدن به بحث حقوق آذری‌ها در ایران از جمله موضوع حق داشتن مدارس مستقل آذری یکی از حرکت‌هایی است که در سال‌های اخیر بارها در جمهوری آذربایجان صورت گرفته است (brown,2002:68).
 علیرغم کوشش‌های زیاد گروه‌ها و سازمان‌های معاند ایرانی و تلاش‌های بیهوده، مربوط به همبستگی دو آذربایجان، الهام‌علی‌اف ادعاهای خاص الحاق مناطق آذری دو سوی ارس و تأسیس آذربایجان متحد را اندیشه‌ای بی‌ثمر و غیر اساسی توصیف کرد.

– تقابل ناشی از هویت جغرافیایی – تاریخی کنشگران ایرانی و آذری: ایرانیان از نظر موقعیت جغرافیایی و فضایی به دلیل شکل سرزمین خود همواره با اقوام مختلف ارتباط داشته‌اند. این اقوام به ایران مهاجرت یا هجوم آورده و از این‌رو ایران محل تجمع، گسترش و تعامل اقوام گوناگون به‌شمار می‌رود. موقعیت ژئوپلیتیکی خاص ایران باعث شده که در دوران باستان در همسایگی قدرت‌ها و اقوام مهاجم مانند روم و تورانیان قرار گیرد و در دوره اسلامی و در دوران معاصر، ایرانیان با اقوام ترک و عثمانی روبرو بوده‌اند. انگلستان، روسیه و آمریکا که همواره سعی در دست‌اندازی به این سرزمین با توجه به فضا و موقعیت مهم آن داشته‌اند (کاظمی‌پوردهبته و همکاران، ۱۳۹۹:۶۷۰).

اهمیت سرزمین ایران به تدریج باعث ایجاد تصور و اندیشه‌ای ریشه دار در میان ایرانیان گردید، به‌طوری‌که در آثار و نقشه‌های جغرافیدانان ایرانی، ایران همواره به‌عنوان بهترین اقلیم و در مرکز هستی تصور شده است و حتی در ادبیات و شعر فارسی نیز انعکاس یافته است. این اعتقاد به نوعی جغرافیای افسانه‌ای – که در مرکز آن سرزمین «ایران ویج» یا «خونیرس» بوده که از فریدون به جد ایرانیان (ایرج) به ارث می‌رسد. بنابراین تعجبی ندارد که نگاه ایرانیان به جهان عمیقاً ایران محور بوده و چنان جانبداری در این دیدگاه وجود دارد که همیشه برای خارجی‌ها قابل درک نیست.

کنشگران آذربایجانی نیز با توجه به قرارگیری سرزمین‌شان بین قدرت‌هایی همچون ایران، روسیه، ترکیه و اسرائیل در سطح منطقه‌ای و آمریکا در سطح فرامنطقه‌ای و جهانی، به نوعی از تصورات و انگاره‌های مبتنی بر حساسیت موقعیت ژئوپلیتیکی سرزمین خود دست یافته‌اند و به اهمیت آن از منظر قدرت‌های همسایه و غیرهمسایه واقف‌اند. این تفکر که معمولاً در هر کشوری می‌تواند وجود داشته باشد به همراه ترس آذری‌ها از الحاق سرزمینشان به ایران یا روسیه یا بخشی از آن به ارمنستان، شکل حادی به خود گرفته است به گونه‌ای که بویژه در رابطه با ایران در بیانیه‌ها و مواد قانون اساسی این کشور بوضوح نمود پیدا کرده است. این امر به سابقه تعلق سرزمین آذربایجان به ایران و در برهه‌ای از زمان به روسیه برمی‌گردد که به نگاه آذریها به نحوی خاص نسبت به این دو کشور، به‌ویژه ایران ساخت داده است. در مقابل، طرح مسئله آذربایجان بزرگ که تا حدودی ناشی از جنبش پان ترکی و اشاعه آن در آذربایجان است منجر به برساخته شدن انگاره اتحاد همه آذربایجانی‌ها و پیوند سرزمین‌های آذری زبان شده است که نمود آن را می‌توان در اندیشه‌های ابوالفضل ایلچی بیگ، رهبر جبهه خلق آذربایجان و رئیس جمهور آذربایجان در سال ۱۹۹۲ مشاهده کرد که آرزو می‌کرد که حتی با زانو هم که شده به تبریز برود.

از نظر تاریخی نیز آذربایجان همواره یکی از مناطق تابعه ایران بوده است که در طی قرار داد ترکمنچای در سال ۱۸۲۸ توسط روس‌ها از ایران جدا شد. بنابراین دارای تاریخی همسان با ایرانیان بوده‌اند اما کارگزاران دولتی و نخبگان سیاسی آذربایجان همواره سعی کرده‌اند تاریخ گذشته را به شکلی دیگر بازنویسی کنند و در قالب دایره‌المعارف‌ها و در سطح مدارس آذربایجان نیز چنین امری عملاً برای کودکان و نوجوانان آذری آموزش داده می‌شود (امیر احمدیان، ۱۳۸۴:۴۰۳). بنابراین هم ایرانیان بر پایه انگاره‌ها و تصورات ناشی از تاریخ و موقعیت ژئوپلیتیکی خاص خود دارای حساسیت در روابط خارجی‌شان می‌باشند و علاوه بر آن بر اساس تصور ایران مرکزی عملاً بدنبال سهمی از

معادلات در منطقه قفقاز و آذربایجان می‌باشند و هم‌اینکه کنشگران آذری دارای حساسیت خاص تاریخی - ژئوپولیتیکی نسبت به ایران می‌باشند و از این رو این انگاره‌ها در روابطشان همواره به اشکال مختلف مشکل‌آفرین است.

تقابل رویکردهای ناسیونالیستی ترکی - ایرانی: همچنان که در شاهنامه، سمبل کتبی افتخارات و آمال ایرانیان، بزرگترین دشمن ایرانیان تورانی‌ها قلمداد شده است و از همان ابتدا ایرانی‌ها و ترک‌ها به صورت دو رقیب بزرگ در منطقه حضور داشته‌اند، خواه ناخواه ایرانیان عقبه خود را به ایران باستان رسانده و آذربایجانی‌ها هم در بطن رویکرد ناسیونالیستی، خود را جرئی از ملت بزرگ ترک معرفی می‌کنند که نیای آنها به توران و توران زمین می‌رسد (Bayat, 2009:138). در همین زمینه، تجارب دو دهه مناسبات بین ایران و آذربایجان، گویای این است که روابط طرفین به نوعی درگیر تقابل رویکردهای ناسیونالیستی ترکی - ایرانی است. این موضوع همواره عامل منفی در مقابل تقویت مناسبات اقتصادی ایران و آذربایجان بوده است. در واقع تلاش متقابل دولت آذربایجان (غیر از دوره‌الچی بیگ) و ایران در جهت‌گیری سیاست خارجی در راستای تعامل و همکاری دوجانبه، دور از هر نوع رویکرد ناسیونالیستی بوده است، با این حال پیگیری چنین رویکردی را از سوی برخی جریان‌های ناسیونالیستی در هر دو کشور می‌توان در نمود واقعی آن مشاهده کرد و آن، شکل‌گیری و تقویت آرمان اتحاد دو آذربایجان (آذربایجان شمالی - جنوبی) و نگاه کاملاً احساسی و ناسیونالیستی به ماورای ارس با نام ایران شمالی است.

در این بین، اگرچه به کارگیری اصطلاح آذربایجان جنوبی و آذربایجان شمالی در آثار شعرا، نویسندگان و ادیبان آذربایجانی، به زمان انعقاد قرارداد تحمیلی گلستان و ترکمانچای بین دولت قاجار و دولت روسیه در سال‌های ۱۸۱۳ و ۱۸۲۸ و دو نیمه شدن سرزمین آذربایجان با شکاف طبیعی ارس برمی‌گردد و همواره در ذهن و دل مردم هر دو سوی ارس که دارای زبان، فرهنگ، تاریخ، دین، مذهب و آیین مشترک هستند، جای گرفته و رفته‌رفته در آثار ادبی شعرا و نویسندگان آذربایجان با عنوان ادبیات حسرت با قدمت ۹۰-۸۰ ساله نمود یافته است، آرمان اتحاد دو آذربایجان (آذربایجان شمالی - جنوبی) که در زمان دولت الچی بیگ به صورت رسمی مطرح شد و همواره از سوی گروه‌های افراطی ناسیونالیستی آذری دنبال شده است، اصطلاح یا طرحی کاملاً سیاسی است که عمده هدف آن تجزیه آذربایجان جنوبی از ایران و پیوند با آذربایجان شمالی است. اگرچه اصطلاح آذربایجان جنوبی کاملاً یک اصطلاح تاریخی - فرهنگی - جغرافیایی است.

در مقابل، اگرچه بخش‌های مهمی از قفقاز جزء محدوده جغرافیایی ایران فرهنگی محسوب می‌شود، استفاده از اصطلاح ایران شمالی از سوی برخی از افراد، به‌ویژه گروه‌های ناسیونالیستی ایرانی توجیه جغرافیایی ندارد و به نظر می‌رسد این اصطلاح در مقابل آرمان سیاسی اتحاد دو آذربایجان (آذربایجان شمالی - جنوبی) استفاده می‌شود. به سبب این موضوع، در آذربایجان نوعی حس ایران‌هراسی به وجود آمد، مبنی بر اینکه هنوز ایرانی‌ها سرزمین‌های ماورای ارس را جزء محدوده حاکمیتی خود به حساب می‌آورند. دولت آذربایجان از این موضوع در کنار تهدید روسیه با عنوان بزرگترین تهدید علت وجودی خود نام می‌برد، به‌ویژه این موضوع همواره دستاویز تبلیغات ضد ایرانی غرب هم بوده است. بنابراین، کاملاً واضح است که مناسبات دوجانبه ایران - آذربایجان به‌ویژه در حوزه اقتصادی، درگیر نوعی تقابل بین رویکردهای ناسیونالیستی ترکی - ایرانی است و در این بین حتی دولت آذربایجان سعی دارد از این تقابل ناسیونالیستی به منزله عامل ژئوپولیتیکی برای هویت‌سازی در راستای فرایند دولت - ملت‌سازی، بهره‌برد.

– هویت قومی – ملی متضاد بین کنشگران دو کشور (پان ترکیزم و تهدید تمامیت ارضی ایران)

رهبران آذربایجان در آغاز شکست در درگیری‌های قره باغ و تصرف حدود ۲۰ درصد از زمین‌های آذربایجان از سوی ارامنه قره باغ، علت شکست خویش را در کمک ایران به ارامنه می‌دانند. بنابراین در بین افراد بی‌اطلاع خود بستری برای تبلیغ ایجاد کرده و از آن سوء استفاده می‌کنند. از سوی دیگر مرزهای مشترک سه استان اردبیل، آذربایجان شرقی و آذربایجان غربی با جمهوری آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان بستر مناسبی را برای تکمیل ناسیونالیسم آذری فراهم می‌کند. خود تشکیل جمهوری آذربایجان مفهوم وجدان ملی مجزا در آذری‌های ترک زبان ایرانی را تقویت کرده است که در آغاز قرن بیستم نقش مهمی ایفا نکرده بود. لازم به ذکر است که دولت آذربایجان هرگز ایده آذربایجان بزرگ را کنار نخواهد گذاشت. ناسیونالیست‌های جمهوری آذربایجان به شدت جذب مفهوم آذربایجان شمالی و جنوبی شده‌اند، زیرا آذربایجان بزرگ قدرت بیشتری برای مقابله با ارامنه خواهد داشت. این باعث تقویت احساسات ناسیونالیستی در دو سوی ارس شده است (کریمی‌پور و محمدی، ۱۳۸۸:۱۲۲).

وجود جریان ملی‌گرای افراطی و دارای ایده‌های پان‌ترکی در جمهوری آذربایجان که تهدیدی بر تمامیت ارضی ایران محسوب می‌شود (زهرا نی و فرجی لوحه سرا، ۱۳۹۲:۱۱۷). موضوع آرمانی آذربایجان بزرگ، همواره نقش اصلی را در مناسبات دو کشور داشته و سایر منابع تنش را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد. این آرمان از سوی پنج‌کانون تقویت می‌شود: ترکیه، دولت باکو، تل‌آویو، تصمیم‌سازان امریکا بویژه حزب جمهوری خواه، شوونیست‌های آذری استان‌های شمال غربی ایران (کریمی‌پور، ۱۳۹۴:۱۸۳).

در کنکاش پیرامون مناسبات ایران و جمهوری آذربایجان، باید به مضمون پان‌ترکیسم التفات کرد. پیدایش جهت‌گیری‌های پان‌ترکیسم، به‌ویژه در جمهوری آذربایجان، مؤلفه‌ای بازدارنده و منفی در مناسبات میان ایران و جمهوری آذربایجان قلمداد می‌شود. در جمهوری آذربایجان این ایدئولوژی تبلیغ می‌گردد که آذری‌ها ملتی‌اند که بوسیله روسیه و ایران، از همدیگر سوا گردیده‌اند؛ ولی احساس‌های گروه اندکی از جمعیت آذری در ایران در راستای هویت قومی آن‌ها در تقابل با دولت، تمایز بارزی با آذری‌های جمهوری آذربایجان داشته است. ایدئولوژی «آذربایجان واحد» همیشه مورد انتقاد ایران بوده است، بمانند واکنش ایران در مواجهه با کنگره جهانی آذربایجانی در مارس ۲۰۰۶ در شهر باکو.

حیدر علی‌اف در آغاز شروع به کار دولتش، درباره مباحث آذربایجان واحد و تجزیه استان‌های آذری ایران ابراز داشته که خواسته‌های پیوستن منطقه‌های آذری دو سمت رود ارس به یکدیگر و تأسیس آذربایجان متحد یک نگرش نابخردانه به شمار می‌رود. ولی بعد از زمان اندکی، در تصویر روی جلد کتاب مربوط به سال پنجم مدرسه‌های ابتدایی جمهوری آذربایجان، استان‌های آذربایجان شرقی، غربی، اردبیل، همدان، زنجان، قزوین و گیلان با اسم جمهوری آذربایجان و با پرچم این کشور چاپ کرد. برآستی، جمهوری آذربایجان با تمرکز بر یکپارچه نمودن آذربایجان شمالی و جنوبی کوشش نموده آذری‌های ایران را تحریک کرده و به‌مثابه سازوکار فشار برضد ایران بکار برد. چون گفتمان پانترکیستی دارای محورهای پیوست‌گرایانه داشته و مخالف ایران است و به همین خاطر، ایران با هرگونه اندیشه پانترکیستی و پان‌آذریستی در پیرامون خود، حساسیت داشته و با آن به شدت مقابله می‌کند (راه‌نجات و کبیری، ۱۳۹۷:۱۱۶-۱۱۵).

کشور کنونی آذربایجان تا قبل از جنگ‌های ایران و روسیه تزاری و تحمیل نمودن قراردادهای گلستان و ترکمنچای به سال‌های ۱۸۱۳ و ۱۸۲۸ میلادی قسمتی از سرزمین ایران به شمار می‌رفت. البته این جدایی بخاطر استقلال‌خواهی درونی مردم نبوده و بیشتر برآیند قدرت‌طلبی روسیه تزاری بوده و تحولات پس از آن منجر به استقلال آذربایجان در سال ۱۹۱۸ گردید. سران این کشور نوبنیاد از همان آغاز کوشش نمودند برخلاف پیوند ریشه‌ای این کشور با فرهنگ و

تمدن ایرانی، هویت بسیار مستقلی برای خود، کشور، تاریخ، فرهنگ و مردم آن تعریف نمایند. این عامل باعث شد رهبران آذربایجان سیاست‌های پان‌ترکیستی را سرلوحه کار خود نهند که منجر به تیرگی مناسبات دو کشور ایران و جمهوری آذربایجان از همان آغاز گردد (کدخدازاده و عزیز، ۱۳۹۹: ۱۱۷).

– ایجاد آذربایجان بزرگ

زمانی که ایران پس از جنگ ایران و عراق در تنگنای شدید اقتصادی قرار داشت، اکثر آذری‌های ایران ظهور یک کشور جدید و غنی از منابع را فرصتی برای بهبود شرایط زندگی خود می‌دیدند. در سال ۱۳۶۸ آذری‌های ساکن در دو طرف مرز با شکستن مرزهای فیزیکی ایران و آذربایجان (نخجوان) به سرعت وارد مبادلات اقتصادی و تجاری شدند و روابط خانوادگی بین آنها شکل گرفت. به اعتقاد مردم آذربایجان، ملت آذربایجان توسط دو امپراتوری ایران و روسیه تقسیم شد که آذربایجان شمالی به دست اتحاد جماهیر شوروی و آذربایجان جنوبی تحت کنترل ایران قرار گرفت. بعد از سال ۱۹۹۱ آذربایجان شمالی توانست از روسیه استقلال یابد، اما آذربایجان جنوبی همچنان تحت کنترل ایران است. ولی بر مبنای نگرش ایران، اسناد تاریخی بیانگر این بوده که منطقه‌ای به نام آذربایجان شمالی و جنوبی دارای سندیت نیست و نام «آذربایجان» از زمان فروپاشی شوروی پیدا شد و نام اصلی این منطقه آران می‌باشد (Atai, 2009:9).

– پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه توسط جمهوری آذربایجان

روابط رسمی ایران با جمهوری آذربایجان پس از شناسایی استقلال آن، در ژانویه ۱۹۹۲م آغاز شد. ایران همه سفارت‌خانه‌های خود را ملزم به ارائه خدمات به دیپلمات‌های آذربایجان کرد و با کمک ایران، ورود باکو به سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی از جمله اوکو و سازمان همکاری اسلامی تسهیل شد. با این وجود، پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه توسط جمهوری آذربایجان، روابط دوجانبه را با چالش مواجه کرد. یکی از مسائل چالش‌برانگیز در مناسبات دو کشور، حرکت‌های بعضی عناصر و عوامل درون آذربایجان و تحریک نمودن جنبش‌های تجزیه‌طلب در ایران می‌باشد. این حرکت بخشی از تلاش برای بسیج شهروندان آذربایجانی ایرانی برای مخالفت با دولت مرکزی و نزدیک شدن به باکو بود. طرح آذربایجان بزرگ که در دوران شوروی مطرح شده بود، پس از استقلال جمهوری آذربایجان مورد توجه بیشتری قرار گرفت. در مصوبه سال ۱۹۸۹ جبهه خلق آذربایجان به رهبری ابوالفضل ایلچی بیگ عنوان شد: «مردم آذربایجان باید به‌مثابه یک تمامیت واحد مورد شناسایی قرار گیرند، روابط اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی باید میان ملت تقسیم شده ما، اعاده گردد، تمام موانع بر سر راه ایجاد رابطه مستقیم انسانی باید ملغی گردد». این مصوبه در حرکت گروه‌هایی از جمهوری آذربایجان در دی ۱۳۶۸ به سوی ایران و شعارهای آنها تجلی یافت. آنها با شعارهایی چون: «آذربایجان بیر اولسون، مرکزی تبریز اولسون» و آذربایجان بیر اولسون، کمونیست نابود اولسون» رو به مرزهای مشترک ایران و شوروی نهادند (اکبری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳).

در اوایل دهه ۱۹۹۰، ایلچی بیگ که رئیس جمهور شده بود، آشکارا از اتحاد جمهوری آذربایجان با استان‌های شمال غرب ایران حمایت کرد. جبهه خلق و احزاب «قیزیل باش» و «بیرلیق» در مبارزات انتخاباتی خود علیه حکومت وقت «ایاز مطلب اف»، از دو مسئله قره باغ و آذربایجان جنوبی بهره‌گیری کرده و به بسیج افکار عمومی و تهییج احساسات ملی‌گرایانه پرداختند. از نظر ایلچی بیگ، تحقق آذربایجان بزرگ مهم‌تر از آزادی قره باغ بود. او می‌گفت: «در ایران به آذری‌ها و زبان آذری ظلم شده، نمی‌توانم نسبت به سرنوشت میلیون‌ها آذری که در ایران زندگی می‌کنند بی‌تفاوت باشم». وی آرزوی تجزیه ایران را طی پنج سال داشت (همان، ۱۴۰۰: ۱۳).

با انتخاب ایلچی بیگ به ریاست جمهوری در انتخابات هفتم ژوئن ۱۹۹۲، مسیر دوستی دو کشور تضعیف شد. ادعاهای او در قبال ایران و پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه، تهدیدی علیه یکپارچگی ایران بود. او حتی در زمان پیشروی نیروهای ارمنی در خاک آذربایجان، تلاش داشت که مسئله آذربایجان جنوبی را به مسئله قره باغ پیوند بزند. در دوره ایلچی بیگ، فارس‌ها دشمنان تاریخی معرفی شده و هر آنچه قوام‌بخش هویت ایرانی بود، تخریب شد. وی بارها از افسانه آذربایجان بزرگ سخن گفته و تحقق آن را نوید داد. پس از جانشینی حیدر علی اف، به خاطر گرفتاری‌های داخلی و مناقشه قره‌باغ، سیاست‌ها در قبال ایران کمی تعدیل شده و مصلحت‌اندیشی، طرح مسئله آذربایجان جنوبی را کم‌رنگ ساخت (بیات، ۱۳۸۱: ۸۶).

البته سخنان حیدر علی اف، حکایت از اهداف دیگری داشت. او می‌گفت: «پس از اینکه آذربایجان به استقلال رسید، آذربایجان‌نیم به عنوان یک ایده اساسی برای هر آذربایجانی چه در داخل کشور و چه سرتاسر جهان، تبدیل شد. ما باید حول این ایده جمع شویم» (Anonymous, 2010:13).

بر پایه آذربایجان‌نیم، مجمعی هم موسوم به کنگره آذربایجانی‌های جهان (داک) تشکیل شد که هدف آن، پیوند شمال و جنوب ارس و احیای آذربایجان بزرگ است. در نشست سالانه داک به خاطر ۳۱ دسامبر که در سال ۱۹۸۹م توسط حیدر علی اف به عنوان روز همبستگی آذربایجانی‌های جهان معرفی شد، پیام رئیس جمهوری آذربایجان قرائت و ادعاهایی علیه یکپارچگی سرزمینی ایران و تشکیل کشور ۵۰ میلیونی آذربایجان بزرگ مطرح می‌شود (Anonymous, 2010:7). تأکید برخی از محافل و گروه‌های ایرانی به تعلق آذربایجان به ایران، تنش را تشدید کرد. طبق این نگرش، قبل از قراردادهای گلستان و ترکمنچای، تمامی قفقاز جنوبی شامل جمهوری آذربایجان در قلمرو ایران بوده و آذربایجان بزرگی وجود نداشته که میان روسیه و ایران تقسیم شود. به رغم موضع رسمی ایران در قبال استقلال جمهوری آذربایجان، محافلی در ایران، امیدوار به بازگشت آذربایجان به مام میهن بوده و هستند و همین محافل نگرانی دولتمردان آذربایجان را پررنگ می‌کنند. عملکرد این محافل می‌تواند واکنشی در مقابل تاریخ‌سازی‌ها و ادعای ارضی علیه ایران و در نتیجه حمله به حاکمیت ملی ایران باشد. به باور برخی از صاحب‌نظران ایرانی، عهدنامه ترکمنچای محدودده زمانی ۹۹ ساله داشته و با پایان آن، سرزمین‌های جداشده باید به ایران بپیوندند. «طبق مفاد قرارداد ترکمنچای، با گذشت ۹۹ سال، مناطقی که از خاک ایران جدا شده بودند، باید در اختیار ایران قرار گیرند. بدین ترتیب حق و حقوق ما در دریای خزر هم تأمین می‌شود» (عبدخدایی، ۱۳۸۶).

-سیاست الحاق‌گرایی مبتنی بر قومیت جمهوری آذربایجان: فروپاشی شوروی رویدادی با جنبه‌های بین‌المللی و منطقه‌ای به شمار می‌رفت و ژئوپلتیک منطقه را هم دستخوش دگرگونی‌های بنیادی کرد. این دگرگونی ژئوپلتیک چالش‌های تازه‌ای را برای کشورهای منطقه به بار آورد. یکی از مهم‌ترین چالش‌های پیش آمده برجسته‌تر شدن مباحث قومی می‌باشد. اما چیزی که بیشتر کشورهای منطقه را نگران کرد، رشد الحاق‌گرایی مبتنی بر قومیت در غیاب ایدئولوژی متحد کننده ملی (ناسیونالیسم مدنی) بود. در پیدایش این نگرانی بجز تجربیات تاریخی (به ویژه رویدادهای ۱۳۲۵ - ۱۳۲۴ آذربایجان و کردستان) تبلیغات عوامل پان ایرانیستی نقش بسزایی داشتند. پندار استفاده‌ی ابزاری از قومیت در مناسبات و تندروی بعضی عوامل ملّی‌گرای آذربایجانی (به ویژه ایلچی بیگ) در مناسبات دو کشور مشکل روانی و بی‌اعتمادی پدید آوردند که به آسانی نمی‌توان آن را رفع کرد. هرچند که از دهه ۱۹۷۰ به بعد، با رشد ناسیونالیسم نهفته، اندیشه اتحاد دو آذربایجان در میان برخی از روشنفکران ریشه دوانید و در دوره ایلچی بیگ، این گروه به قدرت رسید و سیاستی در این راستا در پیش گرفت. اما در دوره پس از ایلچی بی، این کشور تلاش کرد تا از مطرح

شدن این موضوع و مشکلات ناشی از آن در روابط دو کشور ممانعت به عمل آورد. طرح این موضوعات در راستای تئوری خطر «پان آدریسم» و «پان ترکیسم» از سوی گروه‌های ملی‌گرای تندرو ایرانی و تبلیغات آن توسط برخی از محافل دولتی و سیاسی آنها، جمهوری آذربایجان را تحریک نموده که موضوع آذربایجان ایران را به‌عنوان عنصری برای ایجاد تعادل در روابط با ایران دنبال نماید (شیاری و توکلی، ۱۳۹۵:۱۹۱).

– قوم‌گرایی افراطی آذری‌ها

قوم‌گرایی تندرو منجر به مخاطره انداختن انسجام اجتماعی کشور می‌شود. مانند قوم‌گرایی آذری‌ها یا همان پان‌ترکیسم که نخست در روسیه پدید آمد. روس‌ها جهت از بین بردن فرهنگ و زبان ایران از حوزه قفقاز، از این‌گرایش پشتیبانی می‌نمودند. همچنین امپراطوری عثمانی جهت نجات امپراتوری خود این ایدئولوژی را ترویج می‌نمودند. پس از جنگ جهانی دوم هم یک حکومت پان‌ترکیستی در آذربایجان ایران برپا نمودند. از اینرو، عوامل خارجی، نخبگان آذری و نظام سیاسی بر قومیت‌گرایی در میان آذری‌ها اثر داشته است (محمدی و رضایی، ۱۳۹۹:۶۴).

طبق نگرش جیکوب لاندو، پان‌ترکیسم جنبشی بوده که خواستار اتحاد همه ترک‌های داخل و خارج ترکیه از جهت فرهنگی و سیاسی بوده است (Landau, 1988:3). تبلیغ‌کنندگان نخستین اتحاد ترک‌ها کائن، دیویدز و وامبری یهودی می‌باشند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹:۴۷۶). پان‌ترکیست‌ها با عنایت به آثار جعلی آرمینیوس و امبری، شرق‌شناس و جهانگرد یهودی، نقشه‌ای ترسیم نمودند که در آن سرزمین ترک‌ها از چین تا کناره دریای آدریاتیک شامل می‌شد و شمال شرق و غرب و شمال ایران هم دربر می‌گرفت (Landau, 1988:3).

جنبش پان‌ترکیسم در آغاز در روسیه نمود پیدا کرد و افرادی مانند گاسپرینسکی و یوسف آقچورا آن را دنبال می‌کردند. آنها با تأکید بر زبان و فرهنگ ترکی سعی در مقاومت در برابر فشار پان‌اسلاویسم روسیه داشتند. پان‌ترکیسم عاملی بود که ترک‌ها را در داخل امپراتوری روسیه متحد کرد. بعدها روس‌ها متوجه شدند که پان‌ترکیسم آگاهی قومی ترک‌ها را افزایش داد، در نتیجه مراکز و انجمن‌های سیاسی و ادبی پان‌ترک را تعطیل و شخصیت‌های اثرگذار آن را به امپراتوری عثمانی تبعید نمودند (Benningson, 1984:4041).

در آن وقت امپراتوری عثمانی با گرایش‌های جدایی‌خواهانه اقوام گوناگون در شبه‌جزیره بالکان مواجه گشت. عثمانی‌ها جهت ممانعت از فروپاشی خود، بر محور قومیت ترک التفات نموده و کوشش نمودند سایر اقوام مانند ارمنی‌ها و یونانی‌ها را محو نمایند. برآیند این سیاست پاک‌سازی آرامنه و بیرون راندن یونانی‌ها بوده است. با آغاز جنگ نخست جهانی، ترک‌های جوان با تبعیت از سیاست‌های پان‌ترکیستی، آذربایجان ایران را به سال ۱۹۸۴ اشغال نمودند و جمهوری آذربایجان را در قفقاز تأسیس نمودند. به نگرش اولریخ گرکه، عثمانی‌ها پیش از هجوم به ایران، برای پیوستن ایالت آذربایجان ایران به امپراتور عثمانی، نقشه داشتند. ولی به دلیل ایستادگی و هوشیاری مردم ایران در رویارویی با اقدامات تجاوزکارانه عثمانی، ترک‌های عثمانی از توطئه وحشیانه پان‌ترکیستی خود حرفی نزدند و به سیاست ریاکارانه و منفعت-طلبانه خود مبتنی بر همبستگی اسلام پافشاری می‌نمودند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹:۴۶۹). همچنین آلمانی‌های نژادپرست هم بخاطر ضعیف کردن امپراتوری روسیه و رسیدن به منافع غنی آسیای مرکزی، از پان‌ترکیسم پشتیبانی می‌نمودند (رضا، ۱۳۸۳:۵۵۲).

با فرجام جنگ نخست جهانی و ناکامی حکومت اتحاد و ترقی در ترکیه، تمایل به پان‌ترکیسم بی‌اهمیت شد و این طیف بیشتر بر مقوله فرهنگی روی آوردند؛ از اینرو با تغییر دادن خط عربی به لاتین و محو واژگان فارسی و عربی از زبان ترکی، کوشش نمود یک زبان مشترک برای همه ترک‌ها پدید آورد. بعد از آن، شوروی به سمت سیاست‌های پان

ترکیستی روی آورد. در درون شوروی، پان ترکیست‌ها از نفوذ بسیاری برخوردار بودند؛ برای نمونه در تاجیکستان، ارکان مهم احزاب و سازمانهای دولتی به دست پان ترکیست‌ها افتاد و آموزش سرودهای ترکی که به فرهنگ مردم تاجیک در اساس بی‌ربط بود و تدریس زبان ترکی ازبکی در شهرهای فارسی‌زبان بخارا، خزند و سمرقند زورکی و با تهدید به مردم اجرا می‌شد. در این زمان، فرقه دموکرات آذربایجان با پشتیبانی بسیار شوروی پدیدار شد. با از هم پاشیدن شوروی، ترکیه کوشش نمود با تبلیغ فراوان و پخش برنامه‌های تلویزیونی، برگزاری همایش‌ها و ایجاد مدارس آموزشی، نقش "برادر بزرگتر" را برای جمهوری‌های ترک‌نشین داشته باشد (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹: ۴۷۱).

روش پژوهش

روش پژوهش بصورت کتابخانه‌ای و با عنایت به مطالب و منابع موجود توصیفی - تحلیلی بوده است. در روش کتابخانه از مطالعه متون، مقاله‌ها، سایت‌ها و غیره استفاده شده است. شیوه تحلیل مطالب به صورت کیفی موردی است. گردآوری اطلاعات بنحو فیش برداری است.

بحث و یافته‌ها

عوامل و بسترهای همگراساز در مناسبات ایران و آذربایجان در راستای قومیت دو کشور مباحثی همانند اشتراکات تاریخی، قومی، زبانی و فرهنگی، قومیت و زبان ترکی، تجانس دینی و مذهبی، بوده‌اند. عوامل و بسترهای واگراساز در مناسبات ایران و آذربایجان در راستای قومیت دو کشور نیز مباحثی همچون ژئوپلیتیک اقوام و گرایش‌های تجزیه‌طلبانه، تقابل رویکردهای ناسیونالیستی ترکی - ایرانی، هویت قومی - ملی متضاد بین کنشگران دو کشور (پان‌ترکیزم و تهدید تمامیت ارضی ایران)، ایجاد آذربایجان بزرگ، پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه توسط جمهوری آذربایجان، سیاست الحاق‌گرایی مبتنی بر قومیت جمهوری آذربایجان، قوم‌گرایی افراطی آذری‌ها، بوده‌اند. بیشتر موانع، اختلافات و مشکلات کنونی به سرشت نظام سیاسی دو کشور و همچنین رقابت آنها در راستای نظام‌های منطقه‌ای و بین‌المللی مربوط است. جمهوری اسلامی ایران مخالفت خود را با امکان فعالیت‌های گروه‌های مخالف خود در خاک جمهوری آذربایجان بارها بطور رسمی اعلام کرده است. اصولاً نگاه جمهوری اسلامی ایران به روابط جمهوری آذربایجان با اسرائیل یکی از موانع پیشرفت در گسترش روابط است.

اگرچه دو کشور با وجود داشتن عوامل پیونددهنده مؤثر و مثبت بر روابط اقتصادی و تجاری مانند نزدیکی به مراکز تولید و مصرف، امکانات گسترده گمرکی و مرزی، مناطق آزاد و بازارهای مشترک، اشتراکات فرهنگی و زبانی، نتوانسته‌اند از پتانسیل‌ها و تأثیرات مثبت عوامل پیونددهنده فوق برای گسترش روابط تجاری به اندازه کافی بهره‌مند شوند. با این حال، در صورت استفاده بهینه از عوامل فوق و ظرفیت‌های موجود، می‌توان روابط اقتصادی پایدارتر و حجم تجارت متقابل بین دو کشور را گسترش داد و با رفع موانعی مانند موانع مالی، بانکی و گمرکی، حجم مبادلات را حتی تا چندین برابر گسترش داد.

قوم‌گرایی آذری از همسایگان ایران، از امپراتوری عثمانی، ایدئولوژی پان‌ترکیسم و از جمهوری آذربایجان، ایده پان-آریسم سرچشمه گرفته است. این سیاست، به‌عنوان سازوکاری از سوی ابرقدرت‌ها جهت اعمال فشار بر جمهوری اسلامی ایران، مورد استفاده قرار گرفته است. مؤلفه قوم‌گرایی که از جانب جمهوری آذربایجان و به‌عنوان آذربایجان واحد تبلیغ می‌شود، سرپوشی بر ناکامی‌های این کشور در بحران قره‌باغ در مقابل ارمنستان است و نیز سازوکار فشاری بر

ایران در راستای پشتیبانی ایران از ارمنستان که سایر عوامل را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. جانبداری جمهوری آذربایجان از ایدئولوژی وحدت آذربایجان با همراهی و پشتیبانی ترکیه، آمریکا و اسرائیل، منجر به سیاسی‌شدن قوم آذری ایران شده است. دنبال نمودن سیاست‌های قومیت‌گرایی از سوی دولت جمهوری آذربایجان منجر به واگرایی ایران و آذربایجان شده است. عوامل و بسترهای واگراساز در مناسبات ایران و آذربایجان در راستای قومیت دو کشور موضوعاتی مانند ژئوپلیتیک اقوام و گرایش‌های تجزیه‌طلبانه، تقابل ناشی از هویت جغرافیایی - تاریخی کنشگران ایرانی و آذری، تقابل رویکردهای ناسیونالیستی ترکی - ایرانی، هویت قومی - ملی متضاد بین کنشگران دو کشور (پان‌ترکیزم و تهدید تمامیت ارضی ایران)، ایجاد آذربایجان بزرگ، پیگیری سیاست‌های قوم‌گرایانه توسط جمهوری آذربایجان، سیاست الحاق‌گرایی مبتنی بر قومیت جمهوری آذربایجان، قوم‌گرایی افراطی آذری‌ها، بوده است.

نتیجه‌گیری

جمهوری آذربایجان به عنوان عمق ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود. این جمهوری دارای ویژگی‌های مشترکی با ایران است. این همگرایی و ویژگی‌های مشترک، هم قابلیت فرصت و هم تهدید را دارند. عواملی مانند هم‌مذهبی و هم‌نژادی با قوم آذری ایران و همچنین فرقه‌های آذری، مرزهای مشترک، تاریخ و فرهنگ مشترک بین ایران و آذربایجان مشترک است. به دلیل سوء مدیریت این ویژگی‌های مشترک، به تهدید تبدیل می‌شود. بنابراین عوامل ذکر شده باعث ایجاد چالش‌هایی در روابط بین دو کشور می‌شود. به عنوان مثال، مرزهای مشترک باعث شده است که دشمنان ایران مانند ایالات متحده و اسرائیل در مرزهای شمالی ایران مستقر شوند.

بی‌توجهی به عنصر هویت ملی در میان اقوام ایرانی، در کنار عقب‌ماندگی اقتصادی ناشی از عدم اولویت منافع ملی در تصمیم‌گیری‌ها، باعث شده است که احساسات ملی در میان مردم منطقه آذربایجان تا حدودی کم‌رنگ شود و همچنین احساس عقب‌ماندگی در آنها نسبت به هم‌مرزی‌های خود ایجاد کند.

همگرایی در منطقه قفقاز جنوبی می‌تواند فرصت‌های بیشماری را در اختیار ایران قرار دهد. بر عکس واگرایی در این منطقه می‌تواند تهدیدهای فراوانی مانند حضور کشورهای بیگانه در مرزهای شمالی و بی‌ثباتی و ناامنی را در مرزها افزایش دهد. در این راستا راهکارهای زیر ارائه می‌گردد:

- ❖ بر اشتراکات و گسترش مناسبات فرهنگی، تأکید شود.
- ❖ توسعه نهادهای مدنی برای مشارکت همه اقوام و گروهها در مدیریت کشور
- ❖ پیگیری سیاست تنش‌زدایی در روابط کشورهای همجوار بویژه جمهوری آذربایجان
- ❖ توزیع عادلانه ثروت میان نواحی قومی و غیرقومی
- ❖ پیشنهاد می‌شود در صورت تقاضای جمهوری آذربایجان دایر بر تاسیس رایزنی فرهنگی در ایران، دولت این امکان را فراهم یا در غیر این صورت رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی در باکو را تعطیل کند و نشان دهد که روابط متقابل رعایت می‌شود.

❖ توجه بیشتر به موضوع قومیت‌ها در برنامه‌های توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی کشور، اصلاح و به‌روزرسانی مداوم گفت‌وگو غالب در کشور به منظور تطبیق با نیازها و شرایط جدید و اولویت دادن به موضوع ایران به عنوان یک عنصر پیونددهنده تاریخی در سیاست‌گذاری‌ها، راهگشا خواهد بود.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهام نویسندگان

سهام نویسندگان برابر است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می دارند، هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

تشکر از مسئولین محترم مجله جغرافیا برای انتشار مقاله

منابع

- ۱) ابادری، مرتضی؛ رضازاده، حبیب و کریمزاده، محمد (۱۳۹۱). قوم گرایی و تأثیر آن بر روابط جمهوری اسلامی ایران و آذربایجان، فصلنامه علمی تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، (۱۳) ۴، ۲۰۵-۲۳۹.
<https://sid.ir/paper/405919/fa>
- ۲) احمدی، حمید (۱۳۷۸). قومیت و قوم گرایی در ایران، افسانه و واقعیت. تهران: نشر نی.
- ۳) اطهری، سید اسدالله؛ رحمانی، فاطمه (۱۴۰۱). بررسی روابط ایران و آذربایجان؛ چالش‌ها و فرصت‌ها، فصلنامه مطالعات منافع ملی، (۳۰) ۷، ۴۹-۷۷.
<http://noo.rs/k7Fq3>
- ۴) اعظمی، هادی؛ زرقامی، سیدهادی و سلطانی، محسن (۱۳۹۴). سطح‌بندی متغیرهای فرهنگی - توریستی مؤثر برافزایش وابستگی ژئوپولیتیکی جمهوری خودمختار نخجوان به ایران، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، (۱۶) ۴، ۹۲-۶۷.
<https://sid.ir/paper/361456/fa>
- ۵) افضل‌ی، رسول؛ رشیدی، مصطفی و متقی، افشین (۱۳۹۱). تحلیل ساختار ژئوپلیتیک حاکم بر روابط دو جانبه ایران و جمهوری آذربایجان از سال ۱۹۹۱ تا ۲۰۱۰ میلادی با رویکرد جغرافیای برساخت‌گرایی، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، (۲) ۴۴، ۱-۱۹.
<http://https://doi.org/10.22059/jhgr.2012.24598>
- ۶) اکبری، محمدحسین؛ شهرام‌نیا، امیرمسعود؛ وثوقی، سعید (۱۴۰۰). الگوی رفتاری جمهوری آذربایجان با جمهوری اسلامی ایران؛ برآیندی از سازه‌های هویتی، دو فصلنامه دانش سیاسی، (۱۷) ۱، ۲۶-۱.
<http://https://doi.org/10.30497/pk.2021.75595>
- ۷) امیر احمدیان، بهرام (۱۳۸۴). روابط ایران و جمهوری آذربایجان، نگاه آذری‌ها به ایران، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- ۸) امیری، مهدی (۱۳۸۶). «ارزیابی روابط ایران و آذربایجان در قرن بیستم». نشریه مجلس و پژوهش، (۵۳) ۱۳، ۲۷۹-۲۳۹.
<http://noo.rs/1BD3Y>
- ۹) ایوبی، حجت‌الله (۱۳۷۷). شکافهای قومی و خشونت در پیکارهای سیاسی، فصلنامه مطالعات راهبردی، (۱) ۱، ۳۸-۱۹.
<http://https://doi.org/10.22054/qps.2018.28586.1853>
- ۱۰) بیات، کاوه (۱۳۸۱). جمهوری اسلامی و مسئله آذربایجان، فصلنامه گفتگو، (۳۳) ۷، ۹۵-۹۲.
<http://noo.rs/LnSSe>
- ۱۱) راه‌نجات، میترا؛ کبیری، حسن (۱۳۹۷). واکاوی عوامل اقتصادی - امنیتی واگرایی روابط جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۶، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، (۲۵) ۷، ۹۵-۱۲۳.
<https://doi.org/10.22054/qps.2018.28586.1853>
- ۱۲) رضا، عنایت‌الله (۱۳۸۳). پانترکیسم در ر دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ویراسته کاظم بجنوردی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۳) رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۹). پانترکیسم در دانشنامه جهان اسلام، ویراسته حداد عادل. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.

۱۴) زهرانی، مصطفی؛ فرجی لوحه‌سرا، تیمور (۱۳۹۲). منابع بین‌المللی تداوم بحران قره‌باغ، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، (۸۳) ۱۹، ۱۳۴-۱۰۸.

<http://noo.rs/UgwRs>

۱۵) سیف‌زاده، حسین (۱۳۸۴). نظریه‌ها و تئوریهای مختلف در روابط بین‌الملل فردی و جهانی شده؛ مناسبت و کارامدی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.

۱۶) شیاری، علی؛ توکلی، یعقوب (۱۳۹۵). سیاست جمهوری آذربایجان در قبال مسایل قومی ایران (مسئله ی آذربایجان)، فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، (۴) ۵، ۱۹۱-۲۱۵.

<https://www.magiran.com/p1757852>

۱۷) صالحی، منصور؛ نوازی، بهرام؛ جعفری نژاد، مسعود (۱۳۹۹). بررسی تحریک خارجی در چالش‌های قومی (مطالعه موردی: آذربایجان ایران)، (۳۸) ۱۰، ۳۸۹-۴۱۴.

<https://doi.org/20.1001.1.33292538.1399.10.38.13.8>

۱۸) عبدخدایی، محمدمهدی. (۱۳۸۶). تلاش دولت برای الحاق باکو و نخجوان به ایران.

<http://aftabnews.ir/vdeg7q93.ak9qq4prra.html>

۱۹) غلامرضایی، علی (۱۴۰۰). قومیت‌گرایی و شکل‌گیری تهدید ناسیونالیسم قومی در ایران، فصلنامه مطالعات جنگ، (۸) ۳، ۳۵-۴۹.

<http://noo.rs/N7Dae>

۲۰) قوام، سیدعبدالعلی (۱۳۸۴). روابط بین‌الملل نظریه‌ها و رویکردها، انتشارات سمت.

۲۱) کاظمی‌پور دهنه، علی؛ مجتهدزاده، پیروز؛ ولی شریعت پناهی، مجید؛ لطفی، حیدر (۱۳۹۹). الگوی توسعه روابط جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان با رویکرد ژئوپولیتیک در راستای ارائه یک مدل راهبردی در سیاست خارجی ایران، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، (۴۰) ۱۰، ۶۵۸-۶۹۰.

<http://https://dor.org/20.1001.1.22286462.1399.10.4.38.5>

۲۲) کدخدازاده، رضا؛ عزیزی، حمیدرضا (۱۳۹۹). تأثیر سیاست‌های پان‌ترکیستی در روابط جمهوری آذربایجان با ایران، فصلنامه سیاست جهانی، (۳۲) ۹، ۱۱۷-۱۴۶.

<http://noo.rs/pZ9Qg>

۲۳) کریمی‌پور، یدالله؛ عطاالله؛ افراخته، حسن؛ متقی، افشین؛ خدائی، بهرامعلی (۱۳۹۶). ارزیابی نقش گردشگری بر همگرایی واحدهای سیاسی - فضایی ایران و آذربایجان، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی. ۱۷ (۴۵) ۱۶۳-۱۳۹.

<https://civilica.com/doc/1534310>

۲۴) کریمی‌پور، یدالله؛ محمدی، حمیدرضا (۱۳۸۸). ژئوپولیتیک ناحیه‌گرایی و تقسیمات کشوری ایران، تهران: نشر انتخاب.

۲۵) کریمی‌پور، یدالله؛ خالدی، حسین؛ موفقیان، پرستو (۱۳۹۴). جغرافیا؛ نخست در خدمت صلح (نگرشی به مناسبات ایران و همسایگان)، تهران: انتخاب، چاپ نخست.

۲۶) کریمی‌پور، یدالله (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر ایران و همسایگان (منابع تنش و تهدید)، تهران: جهاد دانشگاهی واحد استان البرز (خوارزمی).

۲۷) کریمی‌پور، یدالله (۱۳۸۱). مقدمه‌ای بر تقسیمات کشوری ایران، انجمن جغرافیایی ایران، دانشگاه خوارزمی، تهران: چاپ نخست.

۲۸) کیانی، جواد؛ بیرانوند، رضا (۱۳۹۷). شناسایی عوامل همگرایی و واگرایی در روابط ایران با جمهوری آذربایجان، پژوهش‌نامه مطالعات مرزی، (۳) ۶، ۷۸-۵۵.

<https://sid.ir/paper/524077/fa>

۲۹) گل کریمی، عابد؛ کریمی‌پور، یدالله؛ متقی، افشین و ربیعی، حسین (۱۳۹۷). تبیین ژئوپولیتیک سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر قابلیت‌های ژئواکونومیک، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی. ۱۸ (۴۹) ۵۷-۳۷.

<https://civilica.com/doc/1230810>

۳۰) محمدی، شعبان؛ رضایی، احمد (۱۳۹۹). بررسی عوامل خارجی مؤثر بر قومیت‌گرایی در آذربایجان ایران، مطالعات اجتماعی اقوام، (۲) ۱، ۸۴-۶۵.

<http://https://doi.org/10.22111/JSSE.2020.31144.%201018>

۳۱) مخیری، هیراد، سیمبر، رضا و عبدالهی، عاطفه. (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر همگرایی و واگرایی مرزنشینان آستارا نسبت به کشور آذربایجان، نشریه پژوهش های جغرافیای اجتماعی، (۲۵)، ۷، ۲۴-۵۰.

<https://www.magiran.com/p2403133>

۳۲) موسوی شهیدی، سید مهدی؛ احمدی کروچ، سید عباس (۱۳۹۸). زمینه های تعامل، رقابت و تنش در روابط ژئوپلیتیکی ایران و آذربایجان و ارائه مدل پیشنهادی، فصلنامه روابط خارجی، ۱۱(۲)، ۶۹-۱۰۲.

<http://noo.rs/oQVfZ>

- 33) Abazari, M., Rezazadeh, H. & Karimzadeh, M. (2012). Ethnicity and its impact on relations between the Islamic Republic of Iran and Azerbaijan, Quarterly Journal of Political and International Research, Issue 13, Winter, pp. 239-205. [Persian].
- 34) Abdkhodaei, M. (2007). "The government's attempt to annex Baku and Nakhchivan to Iran".
- 35) Afzali, R., Rashidi, M. & Mottaqi, A. (2012). Analysis of the geopolitical structure governing bilateral relations between Iran and the Republic of Azerbaijan from 1991 to 2010 with a constructionist geography approach, Human Geography Research. V. 80. [Persian].
- 36) Ahmadi, Hamid (2019). Ethnicity and Ethnicity in Iran, Myth and Reality. Tehran: Nei Publishing House. [Persian].
- 37) Akbari, M., Shahram-Nia, A.M. & Vosoughi, S. (2011). Behavioral pattern of the Republic of Azerbaijan with the Islamic Republic of Iran; A result of identity structures, Two Quarterly Journals of Political Science, 17(33), pp. 1-26. [Persian].
- 38) Amir Ahmadian, B. (2005). Relations between Iran and the Republic of Azerbaijan, Azeris' Perspective on Iran, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Printing and Publishing Center. [Persian].
- 39) Amiri, Mehdi. (2007). Assessment of Iran-Azerbaijan Relations in the Twentieth Century. Majles and Research Journal. 13(53). [Persian].
- 40) Anonymous. (2010). National solidarity is crucial to world Azerbaijanism. <http://regionplus.az/en/articles/view/109>
- 41) Atai, F. (2009). The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors. THECHINAANDEURASIAFORUMQUARTERLY. 7(3), pp 1-14.
- 42) Athari, Seyyed Asadollah; Rahmani, Fatemeh (2012). A Study of Relations between Iran and Azerbaijan; Challenges and Opportunities, Quarterly Journal of National Interest Studies, 7(30), 77-49. [Persian].
- 43) Ayubi, H. (1998). Ethnic divisions and violence in political struggles; Tehran, Strategic Studies Quarterly, 1(1), pp. 38-19. [Persian].
- 44) Azami, H Zargami, S. & Soltani, M. (2015). Leveling of Cultural-Tourist Variables Effective in Increasing the Geopolitical Dependence of the Autonomous Republic of Nakhchivan on Iran, Quarterly Journal of Strategic Policy Research, 4(16). [Persian].
- 45) Bayat, Kaveh (2002). The Islamic Republic and the Azerbaijan Issue, Dialogue Quarterly, (33), 79-92. [Persian].
- 46) Benningsen, A. (1984). Pan-Turkism and Pan-Islamism in History and Today. Central Asian Survey, 3, 39-49.
- 47) Brown C. (2002). Observations from Azerbaijan, Middle East Review of International Affairs, 6(4)
- 48) Gholamrezaei, Ali (2021). Ethnicity and the formation of the threat of ethnic nationalism in Iran, Quarterly Journal of War Studies, 3(8), pp. 49-35. [Persian].
- 49) Golkarami, Abed; Karimipour, Yadallah; Mottaqi, Afshin; Rabiei, Hossein (2018). Geopolitical Explanation of the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran with Emphasis on Geoeconomic Capabilities, Journal of Applied Research in Geographical Sciences. 18 (49): 37-57. [Persian]. <http://aftabnews.ir/vdcg7q93.ak9qq4prra.html>
- 50) Kadkhodazadeh, Reza; Azizi, Hamidreza (2010). The impact of pan-Turkist policies on the relations of the Republic of Azerbaijan with Iran, Quarterly Journal of World Politics. [Persian].
- 51) Karimipour, Y. (2002). An Introduction to the National Divisions of Iran, Iranian Geographical Society, Kharazmi University, Tehran: First Edition. [Persian].
- 52) Karimipour, Y. (2001). An introduction to Iran and its neighbors (sources of tension and threat), Tehran: Alborz Province University (Khwarazm). [Persian].
- 53) Karimipour, Y. (2015). Geography; First in the Service of Peace, A Perspective on Relations between Iran and its Neighbors, Tehran: Entekhab. [Persian].
- 54) Karimipour, Y., Abdi, A., Afrachte, H., Mottaqi, A. & Khodai, B. (2017). Evaluating the role of tourism on the convergence of political-spatial units of Iran and Azerbaijan, Journal of Applied Research in Geographical Sciences. 17 (45): 139-163. [Persian].

- 55) Karimipour, Yadollah; Khalidi, Hossein; Mofavqian, Parasto (2015). *Geography; First in the service of peace (a perspective on relations between Iran and its neighbors)*, Tehran: Entebbe, first edition. [Persian].
- 56) Karimipour, Y., Mohammadi, H. (2009). *Geopolitics of regionalism and national divisions of Iran*, Tehran: Entebbe Publishing. [Persian].
- 57) Kazemipour Dehbaneh, A., Mojtahedzadeh, P., Vali Shariat Panahi, M. & Lotfi, H. (2010). The development model of relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan with a geopolitical approach in order to present a strategic model in Iranian foreign policy, *Quarterly Journal of Geography (Regional Planning)*, 10(40), 690-658. [Persian].
- 58) Kiani, J. & Beiranvand, R. (2018). Identifying the Factors of Convergence and Divergence in Iran's Relations with the Republic of Azerbaijan, *Journal of Border Studies*, 6(3), pp. 55-78. [Persian].
- 59) Landau, J. (1988). *The Fortunes and Misfortunes of Pan-Turkism*. *Central Asian Survey*, 7, 1-5.
- 60) Mohammadi, Sh. & Rezaei, A. (2019). Study of external factors affecting ethnicism in Azerbaijan, Iran, *Social Studies of Ethnicities*. [Persian].
- 61) Mousavi Shahidi, Seyyed M. & Ahmadi Krouch, Seyyed A. (2019). Fields of interaction, competition and tension in geopolitical relations between Iran and Azerbaijan and presentation of a proposed model, *Foreign Relations Quarterly*, 11(2), 69-102. [Persian].
- 62) Qavam, S. (2005). *International Relations: Theories and Approaches*, Samt Publications. [Persian].
- 63) Raeesnia, R. (1999). Pan-Turkism in the *Encyclopedia of the Islamic World*, edited by Haddad Adel. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [Persian].
- 64) Rahnejat, M. & Kabiri, H. (2018). Analysis of the economic-security factors of the divergence of relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan from 2000 to 2016, *Strategic Studies Quarterly*, 7(25), , pp. 123-95. [Persian].
- 65) Reza, E. (2004). Pan-Turkism in the *Great Islamic Encyclopedia*, edited by Kazem Bojnourdi. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [Persian].
- 66) Salehi, M., Nawazani, B. & Jafarnejad, M. (2010). Study of external provocation in ethnic challenges (case study: Azerbaijan, Iran). [Persian].
- 67) Seifzadeh, H. (2005). *Different Theories and Concepts in Individual and Globalized International Relations; Relevance and Efficiency*, Office of Political and International Studies, Ministry of Foreign Affairs. [Persian].
- 68) Shiari, A. & Tavakoli, Y. (2016). The Policy of the Republic of Azerbaijan Towards Iranian Ethnic Issues (Azerbaijan Issue), *Scientific Quarterly Journal of Islamic Revolution Research*. [Persian].
- 69) Vatanka, A. (2013). Azerbaijan- Iran Tensions Create Obstacle to Caspian Resolution. *Eurasia Insight*.
- 70) Zahrani, M. & Faraji-Lohesara, T. (2013). International Sources of the Continuation of the Karabakh Crisis, *Central Asia and Caucasus Quarterly*, 20 (83). [Persian].